

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВПЛИВУ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН НА ФОРМУВАННЯ ВОЛЬОВИХ ЯКОСТЕЙ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	6
1.1. Проблеми розвитку особистості в підлітковому віці.....	6
1.2. Розвиток вольової регуляції та вольових якостей в підлітковому віці.....	11
1.3. Особливості дитячо-батьківських стосунків у підлітковому віці.....	20
1.4. Зв'язок стилю виховання особливостей формування вольових якостей підлітків.....	25
Висновки до розділу 1.....	34
РОЗДІЛ 2. ДИЗАЙН ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛЬОВИХ ЯКОСТЕЙ ПІДЛІТКІВ ЗАЛЕЖНО ВІД СТИЛЮ БАТЬКІВСЬКОГО ВИХОВАННЯ.....	36
2.1. Організація дослідження	36
2.2. Методичне забезпечення дослідження.....	37
Висновки до розділу 2.....	42
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛЬОВИХ ЯКОСТЕЙ ПІДЛІТКІВ ЗАЛЕЖНО ВІД СТИЛЮ БАТЬКІВСЬКОГО ВИХОВАННЯ.....	44
3.1. Результати емпіричного дослідження формування вольових якостей підлітків в залежності від стилю батьківського виховання	44
3.2. Дослідження причин відхилень в сімейному вихованні	52
3.3. Практичні рекомендації.....	58
Висновки до розділу 3.....	62
ВИСНОВКИ.....	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	67
ДОДАТКИ.....	70

ВСТУП

Актуальність теми. Проблема виховання підлітків є досить актуальною в наш час. В процесі дитячо-батьківської взаємодії існує чимало доведених фактів, і ще більше запитань. Як виховати дитину лідера? Дитину переможця? Дитину яка виявлятиме стійкість до складних життєвих ситуацій та навантажень? В науковій літературі підкреслюється залежність розвитку особистості дитини від стилю виховання та ставлення до неї батьків.

В науковій літературі представлені різні класифікації стилів виховання дітей, проте не достатньо дослідженою є проблема формування вольових якостей підлітків в умовах батьківської гіперпротекції.

Методологічні та теоретичні основи дослідження закладені в роботах таких науковців, як М.Г. Алексєєв, Г.М. Бєвз, В.О.Васютинський, І.М. Гоян, Л.І.Божович, Л.С.Виготський, Т.Карабін, З.Г. Кісарчук, І.В.Дубровіна, О.З. Лютак, Л.П. Міщіха, В.А. Семиченко, М.І.Лісіна, О.М.Леонтєв, В.С.Мухіна, Д.Б.Ельконін, Н.Ю. Максимова, Г.Карго, С.Ковальов, В.Н.Дружинін, Є.Н. Баканов, Т.М.Титаренко та ін. В їх роботах приділялася велика увага питанням, що присвячені проблемам дитячо-батьківських відносин.

Дослідники підкреслюють залежність розвитку особистості від ставлення до неї її батьків.

В працях сучасних науковців - С.В.Ковальова, С.Броді, О.Шарган, В.Століна, Л.Шіпіціної, О.Бодальова, Е.Г.Ейдемільера, О.Захарова, Г.Варга, А.Є.Лічко, О.Насонової, А.І.Захарова, М.Й.Боришевського, В.І. Гарбузова, Т.В.Говоруна, А.С. Співаковської, І.В.Добрякова ілюструється взаємозалежність психічного розвитку та формування особистості дитини в залежності від ставлення батьків до неї, стилю виховання, батьківської позиції, стратегій та стилів сімейної комунікації та взаємодії.

Значна кількість вчених в зарубіжній психології стверджували, що вагоме значення у дитячому розвитку має характер взаємин з матір'ю (Дж. Боулбі, Е. Еріксон, Д. Віннікот, І. Валітова, Е.С. Шефер і Р.К. Белл).

Об'єкт – розвиток вольових якостей у підлітковому віці.

Предмет – вплив стилю виховання на особливості формування вольових якостей підлітків.

Мета роботи – дослідити особливості формування вольових якостей підлітків в умовах різних стилів батьківського виховання.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати наукову психологічну літературу з проблеми впливу стилів батьківського виховання на розвиток вольових якостей підлітків.
2. Розробити дизайн дослідження.
3. Вивчити особливості формування вольових якостей підлітків та його взаємозв'язку з різними стилями виховання.
4. Розробити практичні рекомендації.

Методи дослідження.

Застосування методів теоретичного та методологічного аналізу, кількісної та якісної обробки отриманих даних, використання методів математичної статистики.

Використані методики:

- 1) Аналіз сімейних взаємовідносин за авторства Е.Г.Ейдемільера та В.В.Юстицька (опитувальник для батьків підлітків від 11 до 21 року);
- 2) Дослідження вольової саморегуляції за авторства А.В.Зверькова та Є.В.Ейдмана;
- 3) Шкала оптимізму и активності AOS за авторства І.С. Шуллера та А.Л. Комуніані (адаптована російськомовна версія за авторства Н. Водоп'янової та М.Штейна).

Вибірка складає: 70 осіб (35 дорослих, 35 підлітків)

Теоретична значущість роботи. Полягає в систематизації та розширенні теоретичної бази знань з проблеми розвитку вольових якостей підлітків в умовах різних стилях батьківського виховання.

Практична значущість роботи. Практична значущість роботи полягає в тому, що результати емпіричного дослідження особливостей розвитку вольових якостей підлітків в умовах різних стилів батьківського виховання можуть бути використані у практиці психолога. Розроблені в роботі рекомендації сприятимуть

оптимізації дитячо-батьківської взаємодії та допоможуть краще організувати родинну комунікацію, створять умови для подальшого успішного розвитку підлітка.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВПЛИВУ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН НА ФОРМУВАННЯ ВОЛЬОВИХ ЯКОСТЕЙ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

1.1. Проблеми розвитку особистості в підлітковому віці

Підлітковий вік - найважчий і найскладніший із усіх дитячих вікових категорій, тому що у цьому віці дитина переходить до дорослого життя. Підлітковий вік можна вважати фазою дозрівання. На меті цього найважливішого у житті кожної людини періоду є підготовка, фізична і психологічна, до дорослого життя. Зазвичай цей період триває з 12 до 22-25 років. Встановлено, що рушійними силами розвитку особистості підлітка є протиріччя, які виникають між новими потребами і можливістю їх задоволення; між зростаючими вимогами до підлітка з боку суспільства, дорослих, колективу і сформованою поведінкою підлітка. Вирішення цих протиріч відбувається шляхом формування, ряду нових якостей особистості, більш високого рівня психічного розвитку, складніших форм і видів діяльності. В результаті цих змін здійснюється перехід підлітка на вищий щабель психічного розвитку.[23]

Ще двісті-триста років тому підлітковий вік як би і не існував. Дитинство закінчувалося разом із статевим дозріванням.

Отже, підлітковість – продукт глибоких соціально-економічних перетворень.[20]

Біологічно, юність характеризується початком статевого дозрівання зі змінами в статевих органах. Також змінюється зріст, вага, м'язова маса. Відбуваються серйозні зміни в головному мозку, його «дозрівання». Підлітковий вік також характеризується розвитком в абстрактному мисленні, в пізнанні, в логічних міркуваннях. В соціальному плані підлітковий вік є періодом підготовки до соціальної ролі дорослого, такої як, наприклад, працівника або романтичного партнера. Це драматичний період, і для його опису часто використовують фрази такі, як "криза ідентичності", "нормально бути ненормальним", "нормальний психоз", і т.д.

Підлітковий вік називають перехідним, тому що в цей час дитина переходить від дитячої моделі поведінки до дорослої. Крім того, в цей період підліток переживає серйозні фізіологічні зміни. У більшості підлітків виникає ще одна складність – втрата інтересу до основного виду діяльності у цьому віці – до навчання. У кожної дитини причина може бути своя, об'єднує їх одне: підлітковий вік переповнений емоційними і фізіологічними переживаннями, що неминуче позначається на всіх аспектах життя дитини.[19]

Труднощі підліткового віку пов'язані з глибокими змінами умов, що мають вплив на особистісний розвиток дитини. Такі зміни відбуваються і у фізіології організму, і у відносинах, що складаються між підлітками і дорослими людьми, а також з однолітками. Такі зміни залежать від рівня інтелекту, здібностей і пізнавальних процесів підлітка. Ці зміни і означають період переходу від дитинства до дорослості. Основні події фізичного та духовного життя дитини переміщуються з родинного кола в зовнішній світ, а саме в середовище однолітків і дорослих.

Відносини в групах однолітків будуються на розважальних спільних іграх та справах різнопланового характеру. Працюючи з підлітками надзвичайно важливо розуміти, що для підлітка є важливим, які цінності для нього є значущими. Відбувається стрімкий розвиток мозку, його вищих відділів – лобових областей кори. Це розширює можливості підлітка: зростає осмисленість, стає легше організувати довільність уваги. Одним словом: підліток розумнішає. Йдеться про можливості, які створюються розвитком центральної нервової системи. А ось чи перетворяться ці можливості в дійсність, у величезній мірі залежить від цілеспрямованих зусиль дорослих людей - батьків і педагогів.[25]

Даний період найбільш відповідальний і складний, в якому відбувається формування особистості підлітка. Період, протягом якого виникають соціальні установки, формується ставлення до себе та до оточуючих. Основним протиріччям підліткового віку є протиріччя між різко зростаючою потребою в самостійності і недостатніми можливостями її існування. На думку Д. Б. Ельконіна, найголовніше, що становить суть даного віку, його найважливішу психологічну особливість - це почуття дорослості.

Відчувати таку потребу та вважатися дорослим підліток може поряд з дорослими: підліткам важливі не тільки можливість самостійно розпоряджатися собою, а більше визнання дорослими, що його оточують такої можливості та рівності поряд із ними.

Конфліктні ситуації у підлітків у спілкуванні з дорослим виникають через розбіжності уявлень обох сторін про обсяг прав і рівня самостійності підлітка: якщо дорослий не змінює свого ставлення до дитини, що стала підлітком, він (підліток) сам може стати ініціатором початку нових стосунків. На думку Т.В. Драгунова, такий тип конфлікту можна розглянути як наслідок невміння або небажання дорослого брати до уваги розвиток особистості в підлітковому періоді і визнати, що підліток потребує нового місця поряд зі старшими.

Родина, де присутній з високий рівень рефлексії та відповідальності усвідомлює, що дорослішання дитини треба враховувати: не нав'язуючись, батькам варто бути готовими обговорювати проблеми своїх підлітків. Це дозволить зберегти підлітку почуття самоповаги. Підлітки, що отримують задоволення від спілкування з дорослими, відзначаються хорошою здатністю самостійно аналізувати й оцінювати поведінку однолітків та дорослих, впевнено визначають дорослість характеристик свого оточення.

Початок підліткового віку характеризують якісні зрушення у розвитку самосвідомості: у підлітка починає з'являтися відчуття дорослого. Це може означати, що підліток суб'єктивно вже виявив нові відносини з навколишнім світом дорослих, зі світом їхніх переживань. Підліток впевнено та активно привласнює ці цінності, вони стають новим змістом його свідомості та самооцінки, виявляються як цілі та мотиви його поведінки та особистої діяльності, крім того – можуть виявлятися як одночасні вимоги до себе тау і до інших, як критерії оцінок.

Отже, можемо зробити висновок, що за змістом самосвідомість підлітків – це соціальна свідомість, що було перенесено всередину [36]

Особлива форма підліткового уявлення про самого себе – це суб'єктивне уявлення про те, що він швидше належить до світу дорослих. Так у підлітків і з'являється власне почуття дорослості.

Д.І.Фельдштейн вивчав підлітковий вік в контексті проблеми психічного і особистісного розвитку, вважаючи, що на цьому етапі життя людини найбільш яскраво розкриваються основні закономірності процесу становлення особистості. Він писав про те, що в підлітковому віці відбувається перелом психічного розвитку, який обумовлює виняткову складність і суперечливість у розвитку організму, в інтелектуальному і в соціальному розвитку. У підлітка відзначається багато негативних проявів, дисгармонічність в будові особистості, протестуючий характер поведінки по відношенню до дорослих та ін. Клубок внутрішніх протиріч дитини з дорослими особливо гостро проявляється в вихованні. Опір підлітків вихованню призводить до появи великої групи важких підлітків. [29;31]

За Драгуною Т.В. у підлітків виділяють такі види дорослості:

- прагнення копіювати зовнішні ознаки дорослості (куріння, вживання алкоголю, використання косметики, акценти на проблемах статі, копіювання зовнішнього вигляду дорослих – тобто демонстрація поверхового уявлення про дорослість);

- прагнення хлопців підліткового віку створити образ «справжнього чоловіка», спроби виховання в собі сили волі, сміливості, витривалості;

- соціальний вид дорослості (виявляється у ситуаціях співпраці дорослого та дитини підліткового віку: часто має місце в сім'ях, де через певні обставини підліток змушений виконувати функції дорослого, прагне надавати підтримку та реальну допомогу, оволодівати новими вміннями та навичками;

- інтелектуальна дорослість (цей вид стосується розвитку стійких пізнавальних інтересів, розвитку самоосвіти).[36]

Варто зазначити, що дорослість виявляє себе по-різному. Але важливо розуміти, що завдання саме дорослих – допомогти підлітку знайти культурні засоби вияву почуття дорослості, мотивувати його до з'ясування власних сильних та слабких сторін, прагнути ставити перед собою цілі та допомагати досягати успіху в їх реалізації. В результаті цих зусиль, підліток почне помічати сутність реальних проявів дорослості, а саме: зможе відчувати відповідальність за свою діяльність,

відчуватиме можливість відстоювати свою думку, розумітиме важливість власних зусиль для досягнення результату тощо.

Деякі науковці, зокрема Д.Елкінд, розглядають більш детально таке явище, як підлітковий егоцентризм, який має особливу форму. Особливістю цього явища є те, що підлітки в основному мають труднощі в диференціації предмету свого мислення та мислення інших людей. Як результат – у підлітка з'являється ілюзія, що він знаходиться в полі постійного аналізу та оцінки його діяльності, поведінки, зовнішності, способу мислення, почуттів. Також типовим для цього віку є така особливість: в підлітковому віці виявляється значна схильність перебільшувати та болісно реагувати на власні реальні чи вигадані фізіологічні вади. Одним із компонентів феномену егоцентризму в підлітків є поняття «вигаданої аудиторії» (це стосується переконань підлітка, що він знаходиться на уявній сцені, його оточують деякі «глядачі» і уважно за ним спостерігають) та «особистого віку» (віра в унікальність своїх відчуттів, страждань, що заснована на зосередженості виключно на своїх переживаннях та відчутті власної унікальності) [37]

Розвиток особистості як процес «соціалізації індивіда» здійснюється в певних соціальних умовах сім'ї, найближчого оточення, в певних соціально - політичних, економічних умовах регіону, країни, національні традиції того народу, представником якого він є. Це макроситуації особистісного розвитку. У той же час на кожній фазі життєвого шляху складаються певні соціальні ситуації розвитку як своєрідне ставлення дитини до соціальної дійсності навколо неї. [30]

В психології є різні підходи до розуміння особистості. Особистість може бути характеризує з боку своїх мотивів і прагнень, що стають змістом її «особистого світу», тобто унікальної системи особистісних смислів, індивідуальних та особливих способів упорядкування зовнішніх вражень і внутрішніх переживань.[28]

Особистість розглядається як система рис щодо стійких, що зовні проявляються, характеристик індивідуальності, які відбиті в судженнях суб'єкта про самого себе, а також в розумінні інших людей про нього.

Особистість кожної людини являє собою дуже складне і часто вельми суперечливе поєднання різних рис (якостей, властивостей і особливостей).

Особистість є єдине ціле всіх її різних рис. При цьому кожна риса особистості нерозривно пов'язана з іншими і тому вона набуває зовсім різного, часом прямо протилежного, значення в залежності від сформованого в цій особистості поєднання її рис.

1.2. Розвиток вольової регуляції та вольових якостей в підлітковому віці

Протягом всієї історії розвитку філософських, психологічних і педагогічних знань, з найдавніших часів і до наших днів проблематика поняття «воля» завжди привертала увагу вчених та філософів. Жоден з напрямків в науці, за винятком, мабуть, біхевіоризму, не заперечувало факт існування даного феномена у людини. Майже всі підручники з психології та педагогіки, незалежно від того, ким і коли вони були написані, так чи інакше зверталися до даної проблематики. У психології поняття «воля» представлено як складний психічний процес, який викликає активність людини і спонукає її діяти цілеспрямовано і домагатися поставлених цілей. На відміну від інших психологічних явищ, вона не піддається спеціальному вимірюванню та оцінці, що, однак, не заперечує можливість наукового, і в зокрема експериментального, вивчення волі людини.[27]

Вольові якості означають здатність до цілеспрямованості, самоконтролю поведінки, передбачають можливість втриматися від тих чи інших дій. Тобто, ми розглядаємо вольову регуляцію як можливість управління власною поведінкою. Високо оцінюється здатність керувати собою, контролювати свої вчинки. Особливої уваги потребує відсутність уміння володіти собою. При виконанні повсякденних завдань підлітку достатньо тих навичок, якими він вже володіє. Прагнення «стати більш вольовою людиною» в цьому віці не підкріплено справжнім бажанням змінитися. Ефективність розвиваючої та корекційної роботи з розвитку волі, пов'язана з особливостями вольової поведінки, саморегуляції в підлітковому віці. Для підлітка характерна «не слабкість волі, а слабкість мети». Іншими словами, підліток вже має можливості для управління своєю поведінкою, які привели б до досягнення поставленої мети, але у нього ще немає цілей, заради яких варто було б проводити

таку поведінку в житті. Мета, яку підліток ставить перед собою, часто не наповнена особистісним змістом, ситуативна і часто запозичена у інших. Це призводить до швидкої і невиправданої зміни цілей.[11]

Є деяка послідовність у появі вольових якостей особистості у підлітка. Спочатку має місце розвиток в основному динамічних фізичних якостей. Мається на увазі розвиток сили, швидкості та швидкості реакції. Далі розвиваються якості, пов'язані зі здатністю витримувати великі і тривалі навантаження: витримка, терпіння і наполегливість. Слідом за цим приходить час формуватися складнішим і тоншим вольовим якостям, таким, наприклад, як працездатність, сконцентрованість, зосередженість.

Варто наголосити, що загальна схема розвитку всіх вольових якостей може бути проілюстрована так: спочатку формується вміння управляти власне собою та зосереджувати власні зусилля, далі поступово з'являється витримка до значних навантажень та до здатності управляти власною діяльністю, а вже після того з'являється розуміння про необхідність домогтися в діяльності високих результатів. Виходячи з цього, можемо зробити висновок, що етапи розвитку вольових якостей змінюють один одного та вдосконалюються поступово. Спочатку підліток спостерігає та захоплюється поміченими вольовими якостями, не виключено що він їм може навіть заздрити (зазвичай, це починається в 10-11 років). Після цього настає етап, коли підліток усвідомлює та виявляє намір мати такі якості у себе (приблизно це може статися в 11 - 12 років) і, врешті решт, починає процес їх самовиховання (приблизний вік – 12-13 років). Проте, за оцінками вчених-дослідників, найбільш активним періодом формування вольових якостей та вольового самовиховання у підлітків вважається вік від 13 до 14 років.[12]

У підлітковому віці, набуваючи почуття дорослості, проявляючи бажання бути більш самостійним, людина усвідомлює, що переходить на новий рівень особистісного розвитку. Тепер йому необхідно по-новому навчитися саморегуляції, самоорганізації, приймати відповідальність за власні вчинки. Всі ці якості відносяться до вольової сфери особистості людини. Багатьма науковцями воля розглядається як свідомо організована і саморегульована діяльність, що направлена на

подолання власних внутрішніх проблем. Це, перш за все, влада над своєю поведінкою, над своїми почуттями та над своїми діями.

Вона включає в себе: перетворення мимовільних психічних процесів у довільні; набуття людиною контролю над своєю поведінкою; вироблення вольових якостей особистості. Всі ці процеси починають розвиватися з того моменту життя, коли дитина опановує мову і вчиться користуватися нею, як ефективним засобом саморегуляції. Однак, найбільш ефективному формуванню ззовні піддаються саме вольові якості. У зв'язку з цим доцільно більш детально розглянути саме цей аспект вольової регуляції.[12]

Вольові якості відносно стабільні і індивідуальні, проявляються при цілеспрямованому впливі на зовнішнє середовище, на внутрішні процеси і стани, на самого себе. Як специфічно-вольові якості дослідники виділяють: відповідальність; ініціативність; рішучість; самостійність; витримку; наполегливість; енергійність; уважність; цілеспрямованість; сміливість; обачність; виваженість; розважливність; розсудливність; організованість; старанність.[12]

Слід зазначити, що вольові якості особистості є сукупністю вродженого та набутого. Під вродженим мається на увазі - здатність, обумовлену природними задатками, а під набутим – досвід людини: її вміння і знання, пов'язані з самостимуляцією, сформований мотив досягнення. Прояв кожної вольової якості та всіх якостей зокрема залежить як від одної, так і від іншої складової, тобто це і є реалізація здатності до вольового зусилля, і вміння його проявляти.

Підлітковий вік – найбільш відповідальний період, протягом якого формуються основи моральності, складаються соціальні установки, ставлення до себе, до інших людей, до суспільства в цілому, стабілізуються риси характеру та основні форми міжособистісної поведінки. [23]

Найголовнішими сферами, де задіяна мотивація в цьому віці є фактори, що пов'язані з активним прагненням до прагнення особистісного самовдосконалення, а саме: пізнання самого себе, самовираження і самоствердження. [25]

Найголовнішим новоутворенням підліткового віку є уявлення підлітка про те, що він вже не дитина, тобто виникає почуття дорослості, це проявляється в бажанні

бути і діяти як дорослий. Це явище є специфічним центром особистості. Дане новоутворення формує новий життєвий сценарій відношень с оточуючими і світом, визначає специфічний напрямок і зміст активності в соціумі, систему нових шляхів та прагнень до реалізації цілей, переживань і емоційного відреагування підлітка.

Особливість соціальної активності в підлітковому віці полягає у засвоєнні моральних норм та цінностей, крім того, підлітки пізнають способи поведінки, що панують в дорослому світі. Це має далекосяжні наслідки тому, що дорослі і підлітки є представниками двох різних груп, кожен з них має різні обов'язки, права і можливості. [25]

Дуже часто зусилля волі, які виявляє людина необхідні більше на опанування себе, а не боротьбу з зовнішніми обставинами. Ця особливість властива людям, що мають імпульсивний тип характеру, їм часто доводиться діяти всупереч своїм природним чи віковим даним та властивостям характеру. Саме такими особливостями володіють підлітки.

Слід зазначити, що вольова сфера в цьому віці містить багато суперечностей. Це можна пов'язати з тим, що при загальній активності, що значно зростає, механізми вольової активності кожної особистості ще недостатньо сформовані. Зовнішні ж стимулятори (вплив виховання, обмеження з боку дорослих і т.д.) в силу критичності підлітків, їхнього прагнення до незалежності, сприймаються по-іншому й не завжди викликають відповідну вольову активність.[15]

При цьому, може знижуватися дисциплінованість, дуже часто посилюються прояви впертості. Частково це можна пов'язати з тим, що внаслідок затвердження свого «Я» в суспільстві, права на власну думку та на свою точку зору, поради дорослих можуть сприйматися критично. Наполегливість у такому випадку, буде проявлятися лише в цікавій роботі.

Під вольовою регуляцією дослідниками розуміється свідомий, зрозумілий через знання людини образ про зовнішній світ, про свої цінності і можливості особистісного рівня регуляції. Тобто, функцією регуляції волі можна назвати підвищення ефективності відповідної діяльності, а вольова дія виступає як свідома,

цілеспрямована дія людини щодо подолання зовнішніх і внутрішніх перешкод за допомогою вольових зусиль.[15;16]

У підлітка виникає тенденція вивільнити свою волю з обмежень, які накладає на неї найближче оточення. Він прагне знайти свою власну волю і почати жити відповідно до неї; управління повинне перейти від оточуючих у власні руки підлітка. Це прагнення виявляється плідним для вольового розвитку особистості остільки, оскільки деспотизму чужих принципів не протиставляється лише анархія власних імпульсів і потягів, оскільки процес вивільнення волі з'єднується з її внутрішнім перетворенням, яке базується на перетворенні зовнішніх правил в принципи, що виражаються в переконаннях.

Для самого підлітка воля (і як риса іншої людини, однолітка або дорослого, так само як бажана власна риса) стоїть на пріоритетному місці в бажанні розвитку. Люди, які мають розвинені вольові якості, можуть стати для них ідеалом, якому вони намагаються наслідувати. Тож, саме такою високою оцінкою підлітками вольових якостей особистості і пояснюється те, що хлопці в якості перспективи самовиховання найчастіше ставлять завдання виховання волі.[15]

Що стосується того, як сприймають підлітків близькі дорослі, то серед них якраз про підлітків прийнято говорити, що у них воля недостатня. Підлітки мало організовані, легко пасують перед труднощами, легко піддаються впливу інших, часто поведуться всупереч раніше засвоєним, здавалося б, вимогам і правилам поведінки. При цьому варто зазначити, що розвиток волі в міру дорослішання дитини не йде назад, тобто рівень розвитку волі у дитини-підлітка сам по собі не стає нижче. Просто вони живуть і діють в більш складній соціальній ситуації, що вимагає більшого рівня саморегуляції, сюди можна було б врахувати і більш складні прояви вольової поведінки, до чого самі підлітки не завжди готові.

Часто, у підлітків багато нових різноманітних інтересів, що виходять далеко за межі школи і навчання. Вони починають захоплюватися спортом, технікою, комп'ютерними іграми, різноманітними видами та формами мистецтва. У них виникає інтерес до протилежної статі, прагнення до розваг, до проведення часу в компанії своїх однолітків, думка яких у цьому віці для кожного підлітка стає надважливою.

Все це, певною мірою, відволікає підлітків від виконання їхніх основних обов'язків (в школі, сім'ї, громадських організаціях) і створює додаткові перепони в процесах усвідомлення та управління своєю поведінкою.[12]

Одночасно з цим у підлітків (особливо у більш старших представників) вже складається вміння аналізувати свою поведінку, з'являється своє особисте ставлення до навколишнього світу, власні приклади для наслідування, особисті високі вимоги до себе. Причому, варто зазначити, що ці вимоги часто не збігаються з можливостями підлітків їм відповідати, тому що ця планка є занадто високою та не відповідає їх можливостям. В результаті чого, вони нерідко відчують себе людьми зі слабкою волею, що викликає невдоволення собою, почуття неповноцінності. У зв'язку з цим стає зрозуміло, чому багато хто з них починають прагнути до виховання в собі саме цих якостей.[13]

Найчастіше підлітки розуміють задачу виховання у себе сильної волі досить своєрідним чином. Вони можуть не помічати проявів волі в щоденному житті, не визнають, що і посидюча робота, і постійна старанність, робота над «нудним» навчанням також вимагає волі. Найчастіше в уявленні підлітка, прояв волі виявляється переважно в героїчних вчинках, що здійснюються за якихось виняткових обставин. Прагнучи виховати в собі «справжню» волю, підлітки беруть за взірць героїчні вчинки(ці вчинки, переважно такі, які здійснюються в екстремальних умовах).

З огляду на таке своєрідне розуміння підлітками цілі виховання волі, батькам дуже важливо знаходитись поряд та вчасно і тактовно показати їм вірний шлях, направити зусилля не на «героїчні» вчинки, а на те, щоб розвивати в кожному з них витримку, посидючість, терпіння, організованість у справах, вірність власному слову в щоденних справах і обов'язках.

У віці, коли для підлітка актуальне шкільне життя, розвиток вольових якостей відбувається під впливом навчальної діяльності, що є обов'язковою складовою їхнього життя та вимагає від учнів здійснення своєї поведінки під гаслом: не так «як хочеться», а так як «треба». Для у засвоєння знань, навичок та вмінь підлітки варто

весь час напружувати свої розумові та фізичні зусилля, виявляти наполегливість та завзятість для подолання складнощів, що виникають.[11]

Якщо діяльність підлітка протікає в колективі, де панує атмосфера високої вимогливості, і більшість учасників групи націлені на подолання цих загроз, то і у активного учасника цієї соціальної спільності можуть сформуватися відповідні характеристики особистості.

Слід зазначити, важливі зміни деяких особливостей моральної сфери, такі як, переоцінка цінностей і стійкі «автономні» моральні погляди, незалежні від випадкових впливів. Однак мораль підлітка не має опори в переконаннях, отже, не складається в світогляд і тому може легко змінюватися під впливом однолітків.[12]

Досліджуючи генезис вольової дії, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник НДІ загальної та педагогічної психології Баканов Е.Н., виділяє в процесі формування волі два етапи.[15]

Перший - протистояння непотрібному зовнішньому. Тобто воля народжується зі становлення здатності людини наполягати на своїй позиції, відстоювати свою точку зору, свої інтереси. Негативний результат - впертість.

Другий етап - протистояння непотрібному внутрішньому. Навчившись протистояти зовнішньому, людина починає вчитися протистояти внутрішньому: тим емоціям і бажанням, які недоречні і не на часі. Тут воля - це вміння, навички або звичка діяти так, як потрібно для досягнення мети, а не так, як хочеться в даний момент.[15]

Величезне значення в розвитку вольових якостей має самовиховання. Саме самовиховання може дати людині можливість управляти собою, проявляти вольові зусилля, мобілізувати всі свої ресурси для подолання труднощів, перемагати негативні якості особистості і шкідливі звички.

Потреба в особистому вихованні волі актуалізується в підлітковому і ранньому юнацькому віці. І це є природнім явищем, оскільки підлітки перш за все прагнуть до самостійності та незалежності від дорослих. Але оскільки підлітки поки що в такому віці не мають точного уявлення про волю, тому найчастіше не дотримуються прийомів самовиховання вольових якостей, найчастіше замість

виховання їхня діяльність перш за все – це випробування самих себе та своєї волі. Іноді такого виду випробування можуть приймати форми катувань.

Самовиховання включає вміння ставити перед собою певне завдання, мати внутрішнє бажання його виконати, по ходу виконання усвідомити необхідність його виконання; віддавати собі звіт в тому, що зроблено, а що ще не зроблено або зроблено погано; контролювати себе і оцінювати результати виконання поставленого завдання.[15]

Самовиховання підкреслює цілеспрямована дія самого підлітка; це навмисна зміна, зведення людиною самої себе на вищий щабель досконалості; процес свідомого і самостійного перетворення своїх тілесних сил, душевних якостей, соціальних якостей особистості.

До числа найважливіших умов, за яких можливе формування волі в молодій людині, найчастіше відносять суворе дотримання режиму дня, ретельно спланованого розпорядку всього життя. Вольова людина – це, перш за все, господар свого часу. Розумно підійшовши до організації своєї діяльності, людина, не поспішаючи, виконує намічене, поведінка її характеризується зібраністю і цілеспрямованістю. Для того щоб загартувати свою волю, необхідно повсякденно боротися з безладністю, нехлюйством у праці та побуті. [12;15]

Приділяючи достатню увагу розвитку вольових процесів, не слід забувати, що успішне ведення життєдіяльності залежить не тільки від появи тих чи інших вольових якостей, а й від присутності відповідних навичок як умов реального виконання запланованого, досягнення поставлених цілей. Отже, можна з впевненістю стверджувати, що формування корисних навичок, і перш за все трудових, виступає однією з найважливіших умов успішного досягнення поставлених цілей. Оскільки діяльність людини відбувається в рамках більш-менш довгого ланцюга дій, важливо, наскільки всі вольові дії особистості об'єднані загальною лінією, наскільки твердо зберігаються і послідовно проводяться одні і ті ж принципові установки в наступних один за одним вчинках.

Таким чином, воля формується в процесі розвитку особистості, перші її прояви можна спостерігати у віці двох - трьох років. У підлітковому віці важливим

новоутворенням є розвиток морального компонента вольової регуляції. В цілому, весь процес виховання підлітка визначає успішність формування вольових якостей особистості. Не випадково воля часто розглядається як одна з центральних і найбільш інформативних характеристик особистості.

Вольові якості - це такі особливості вольової регуляції, які проявляються в конкретних специфічних умовах, обумовлених характером подоланої труднощі. Це фенотипічна характеристика наявних можливостей людини, сплав вродженого і набутого. Вольові якості характеризують спосіб свідомої саморегуляції особистості, управління нею своєю активністю, діями і спілкуванням. Вони відносно стабільні і індивідуальні і проявляються при цілеспрямованому впливі на зовнішнє середовище, на внутрішні процеси і стани, на самого себе. Прояв кожної вольової якості залежить і від реалізації здатності до вольового зусилля, і від уміння його проявляти.[28]

Навчальна діяльність стає більш складною, що вимагає значно більших зусиль, більшої самостійності і відповідальності. Дорослі чекають від підлітка більш зрілої, більш «дорослої» поведінки, яка передбачає прояв вольових якостей особистості. Адже він стає і більш розумним, сильним, більш розвиненим фізично. Величезне значення для підлітка має те положення, яке він займає в колективі однолітків, саме закони колективного життя є тими моральними правилами, підкорятися яким він всіляко прагне. [24]

На тлі розвитку провідної в підлітковому віці соціально - значимої діяльності відбувається розвиток психічних новоутворень даного віку, які охоплюють усі сторони розвитку особистості: зміни відбуваються в області моралі, в статевому розвитку, в вищі психічні функції, в емоційній сфері. Серед центральних новоутворень підліткового віку виділяють: самосвідомість; абстрактне мислення; статеву ідентифікацію; відчуття «дорослості»; переоцінку цінностей; автономну від дорослих систему моральних цінностей. Враховуючи те, що вимоги до світу та до самих себе в однолітків і в дорослих часто розходяться, то доводиться робити вибір на користь якогось конкретного рішення, а будь-який вибір та відповідальність за нього - найважливіша складова вольової поведінки. Одночасно з цими процесами, у підлітків з'являється вміння аналізувати свою поведінку, виявляється своє особисте

ставлення до навколишнього світу, власні зразки для наслідування, власні вимоги до себе. Причому, дуже часто, ці вимоги не співпадають з можливостями їм відповідати. У результаті отримуємо розбіжність, з одного боку, між вимогами життя й інтересами підлітка, з іншого – між його можливостями і особистими вимогами до самого себе. Для того, щоб цю суперечність подолати та пережити, потрібен вже досить високий рівень розвитку вольових якостей. І якраз, не маючи цього рівня підлітки зіштовхуються з найбільшими труднощами під час цього вікового періоду. [15]

Якщо розглянути фази вольового процесу і співвідносі з ними вольові якості особистості, то вийде наступне: перший етап - актуалізація спонукання і постановка мети (ініціативність, цілеспрямованість). Другий етап - обговорення і боротьба мотивів, тут проявляються самостійність і витримка. І третій етап - прийняття рішення (наполегливість, енергійність, відповідальність, рішучість). Особистісна якість важливості, проявляється на всіх етапах вольового процесу. Фундаментальними якостями, що формують вольову особистість, є уважність, відповідальність, цілеспрямованість і самостійність. Слід зазначити, що будь-які вольові якості можна формувати, розвивати як самостійно, так і з допомогою оточуючих.

1.3. Особливості дитячо-батьківських стосунків у підлітковому віці

Дитячо-батьківські відносини - основа розвитку і психологічного благополуччя підлітка. Автономізація і досягнення емоційної диференціації особистості в сім'ї, процес перебудови батьківсько-дитячих відносин на якісно іншій основі взаємної поваги і рівноправності складають важливу задачу розвитку підліткового та юнацького віку. Успішність вирішення зазначеного завдання вікового розвитку, рівень досягнення підлітком незалежності і встановлення нових кордонів всередині сімейної системи в значній мірі визначаються якістю сформованих до початку підліткового віку батьківсько-дитячих відносин. [21]

У підлітковому віці одними із завдань розвитку стають звільнення від батьківської опіки і побудова нової системи відносин, що визначає істотний вплив

сім'ї на розвиток підлітка на цій віковій сходинці. Принципова відмінність дитячо-батьківських відносин у цьому віці полягає у внутрішній суперечливості двох тенденцій - тенденції до автономізації і самостійності і тенденції до збереження і розвитку колишніх довірчих близьких відносин з батьками. Батьки покликані виконувати колишню функцію допомоги та підтримки при збільшенні дистанції і прийнятті та заохочення прагнення підлітка до здобуття незалежності. Батьківська чуйність, готовність до надання допомоги в будь-якій ситуації дозволяють зберегти дитячо-батьківські відносини близькими і в період їх перебудови і здобуття підлітком автономії та ідентичності.[21]

Феноменологія дитячо-батьківських відносин у підлітковому віці, яскраво демонструють протест, боротьбу за емансипацію, конфліктність, труднощі взаєморозуміння послужила основою для формулювання теорії конфлікту поколінь, запропонованої К. Манхеймом в 1928 р. Неминучість конфлікту автор обґрунтовував об'єктивною неможливістю взаємного розуміння батьків і дітей як причетних до різних соціальних груп з різними традиціями, цінностями і досвідом. Однак постулат існування конфлікту поколінь і принципову несумісність їхніх позицій є слабо аргументованим. Не можна не визнавати складності і проблемності перебудови дитячо-батьківських відносин у підлітковому віці, що має форму кризи відносин.

Так, в дослідженнях показано, що збільшення негативних почуттів у стосунках з батьками фіксується в ранній або середній підлітковості найбільш яскраво проявляється у відносинах матері з дочкою, а в старшому періоді підлітковості у відносинах з синами. Разом з тим напруженість у відносинах пов'язана з потребою підлітка встановити інші релевантні психологічним особливостям віку відносини співпраці. [25;29;30]

Підлітки звертаються за допомогою до батьків і при формуванні власної системи цінностей і переконань. Спроби підлітка знецінювати думку батьків дозволяють йому відокремити свою позицію як відмінну від батьківської. У цьому сенсі відкидання позиції батьків і наполягання на своїй представляють типовий симптом кризи автономізації або протестна реакція підлітка є захисною реакцією у відповідь на надмірний тиск батьків. Проте і в підлітковому віці думка батьків має

високу вагу і значимість. Незважаючи на виражене прагнення до автономізації підлітки прагнуть зберегти зв'язок з батьками, причому саме успішні в цьому підлітки виявляють стійкі позитивні почуття по відношенню до батьків. Сьогодні можна з повною впевненістю стверджувати неспроможність теорії конфлікту поколінь. [12]

Протягом підліткового віку змінюється значимість різних соціальних сфер – в молодшому підлітковому віці значущими близькими є батьки, в старшому підлітковому на перший план виходять стосунки з друзями і однолітками. Особливу роль починає грати Наставник, який далеко не завжди є батьком. Ці зміни ні в якій мірі не означають втрати значущості дитячо-батьківських відносин для підлітків. Підтвердженням є факти, які свідчать про те, що хоча в звичайних умовах підлітки вважають за краще товариство однолітків, у важких, стресових ситуаціях вони в більшій мірі схильні звертатися за допомогою і сприянням до батьків.[12;27]

Період підліткового віку - це перевірка всіх членів сім'ї на соціальну, особистісну і сімейну зрілість. Даний період завжди протікає з кризами і конфліктами, які здатні змусити вийти назовні всі приховані протиріччя.

Існують три моделі дитячо-батьківських відносин і відносин з однолітками (друзями): модель компенсації, підтримуюча та адитивна модель. Модель компенсації полягає в тому, що значимість відносин і отримання підтримки в одній системі відносин компенсують недолік підтримки в іншій. Ця модель виходить з конкурентності двох систем відносин, яка знаходить вираз у конфлікті батьків з однолітками (друзями). Визнаючи важливість відносин з однолітками, багато дослідників вказують на те, що для психологічного благополуччя підлітків більш важливими виявляються відносини з батьками, ніж з однолітками [8].

Підтримуюча модель виходить з концепції прихильності Дж. Боулбі (1972) і стверджує сталість базового типу прихильності, який формується у дитини в стосунках з близьким дорослим (батьками) і переноситься пізніше на відносини з іншими близькими людьми - однолітками і друзями. В силу цього відносини з батьками і однолітками розглядаються як доповнюють і підсилюють один одного. [25]

Аддитивна (доповнюча) модель розглядає дві системи відносин як незалежні, кожна з яких виявляє самостійний вплив на розвиток підлітка і доповнює альтернативну систему.

Основними параметрами дитячо-батьківських відносин є:

1) емоційний компонент:

- прийняття – вираз інтересу і прихильності батьків до дитини. Підлітки особливо гостро відчують потребу в любові і прийнятті, оскільки необхідність самовизначення, конструювання ідентичності, побудова життєвих планів посилюють потребу в безпеці і любові. Проблемний момент полягає в тому, що батьки далеко не завжди усвідомлюють цю потребу підлітка і орієнтуючись на більш молодший вік;

- емпатія – вміння батьків своєчасно і точно розуміти, розпізнавати почуття і стану дитини;

- емоційна близькість – психологічна дистанція, яка визначає можливість створення єдиного емоційного простору. Можливість поділу почуттів, переживань, емоцій, взаєморозуміння. Помилкою батьків є емоційна відчуженість і дистанційованість або в силу впевненості в тому, що підліток обтяжений цієї близькістю і не потребує її, або через переконаність в тому, що емоційну близькість підліток прагне встановити з однолітками, ігноруючи відносини з батьками;

- почуття причетності (дитини) - відчуття зв'язку з членами своєї сім'ї, почуття належності до сім'ї. Відсутність почуття причетності до сім'ї є однією з причин емоційних порушень (пригніченості, самотності, труднощів встановлення соціальних контактів). Найбільш яскраво порушення при дефіциті почуття причетності виникають у дівчаток. Почуття причетності дозволяє нівелювати підліткову тривожність, відчуття самотності, забезпечити переживання почуття безпеки;

2) поведінковий (діяльнісний) компонент:

- співпраця – кількість, зміст, якість спільної діяльності батьків і дитини. Наявність загальних справ та інтересів - показник гармонійності дитячо-батьківських відносин. Важливою характеристикою спільної діяльності є рівноправність учасників у визначенні цілей, часу, змісту, правил і шляхів реалізації

діяльності. У підлітковому віці співробітництво набуває нової якості і базується на спільному регулюванні;

- конфліктність – показник кількості і якості конфліктів, їх характеру (конструктивний або деструктивний), причин, способів вирішення. Для підлітків конфлікти з батьком є більш травматичними і пов'язані із загальним психологічним неблагополуччям, в порівнянні з конфліктами з матір'ю, які носять переважно локально-побутовий характер;

- прийняття рішень – в підлітковому віці прийняття рішень має здійснюватися на основі рівноправного демократичного обговорення з урахуванням зон компетентності та відповідальності. Авторитарність як одноосібне прийняття рішень батьком та матір'ю і неврахування думки і позиції самої дитини в підлітковому віці неприпустимі;

- заохочення автономії – надання права дитині брати участь у прийнятті рішень, а з віком і самостійно приймати рішення; визначення зони компетенції та відповідальності. Даний параметр набуває ключового значення для підліткового віку;

3) блок контролю:

- вимогливість – система вимог, норм і правил, їх зміст, кількість, форма і способи їх пред'явлення. У підлітковому віці основою прийняття і виконання вимог.

Можна впевнено зазначити, що одна з головних проблем підліткового віку це проблема відносин з батьками. Даний період зумовлений тим, що дитина переходить від взаємин, що будувалися на залежності від батьків до таких, які засновані на взаємній повазі і довірі. [25]

У більшості сімей такий процес трансформації відносин відбувається болісно і вважається батьками як зухвала поведінка.

Це початок відокремлення (сепарації) підлітка від батьків, що не можливо без протистояння і суперечок між дитиною і батьками. Дитина може стати нахабною, різкою, критикувати батьків та інших дорослих, їх поведінку і погляди. Батьки починають помічати в своїй дитині зміни, риси які, на їх думку, їй не притаманні, відчують, що їх авторитет «падає». [12]

Раніше близькі багато чого не помічали в дитині, вірили в непогрішність свого авторитету, і ось відбулося, ніби, повалення їх з п'єдесталу. Це відбувається тому, що підліток сприймає і відчуває батьків джерелом емоційного тепла, без якого він почувається неспокійно. При цьому батьки все ж таки залишаються владою, яка може покарати і заохотити, а також є прикладом для наслідування, втілення в собі кращих людських якостей, і старшим другом, якому можна довірити все. Але з часом ці функції міняються місцями. [12]

Завдяки такому протистоянню і змінам навіть благополучні сім'ї мають певні труднощі у спілкуванні з підлітками. Проблема полягає ще й у тому, що батьки часто не розуміють, що з дітьми старшого віку спілкування має бути іншим, ніж з маленькими.

Даний період дорослішання характеризується тим, що підлітки починають протидіяти батькам, віддалятися від них. Вони стають грубими, дратівливими, різкими, часто не слухають батьків, ставлять своє «Я» понад усе. Це є наслідком того, що «пубертатний період» - це період коли підліток «вже не дитина, але ще й не дорослий». Відбуваються фізіологічні, психологічні та соціальні зміни в житті дитини.

1.4. Зв'язок стилю виховання особливостей формування вольових якостей підлітків

У вітчизняній і зарубіжній психології та педагогіці традиційно визнається провідна роль дорослого в психічному розвитку дитини. У руслі біхевіористичного підходу дитина знаходиться під безпосереднім впливом «Я-концепції» батьків, тобто поведінкові характеристики і установки дитина набуває, засвоюючи і імітуючи поведінку значущих дорослих зі свого соціального оточення, через інтеріоризацію якостей значущого іншого, в тому числі стандартів підкріплення.

Оцінка своїх вчинків здійснюється щодо цих стандартів. Винагорода себе здійснюється відповідно до інтеріоризованих прототипів. Ю.В. Сомова зазначає, що «Я-концепція» прямо пов'язана з оцінками батьків і значущих дорослих і знаходиться

під безпосереднім впливом «Я-концепції» батьків. Сучасні гуманітарні науки приділяють особливу увагу питанням формування особистості дитини в залежності від типу взаємодії їх з батьками. Сімейне виховання це система виховання і навчання, що складається в умовах конкретної сім'ї батьками і найближчими родичами. Вплив сім'ї на процес формування особистості підлітка має складний поліфункціональний характер.[30]

Суттєвою особливістю розвитку емоційної сфери є те, що підлітки вирізняються великою пристрасністю і запальністю. З цим пов'язано невміння стримувати себе, слабкість самоконтролю, різкість в поведінці. При зустрічі з труднощами у підлітка виникає сильне почуття протидії, яке призводить до того, що підліток може не довести до кінця розпочату справу, знищити вже зроблене і т. д. У той же час підліток може бути наполегливим, витриманим, якщо діяльність викликає сильні позитивні почуття. Ось чому дуже важливо давати підліткам посилені завдання, озброювати їх відповідними знаннями, вміннями і навичками, способами діяльності. [1]

Як вже зазначалося, підліткам властивий бурхливий прояв своїх почуттів. Якщо вони самі відчують найменшу несправедливість до себе або друга, то можна очікувати афективний спалах. Особливо часто реакція виникає в стані втоми. Не володіючи достатнім життєвим досвідом і відрізняючись підвищеною емоційною збудливістю і сугестивністю, підлітки легко можуть потрапити під поганий вплив, оскільки вплив зовнішнього ефекту може чинити сильну дію.[12]

Підлітки дуже стурбовані умінням володіти власною поведінкою, для них надзвичайно цінні вольові якості. Підліткам властиво «перевіряти» свою волю, але в особливих, відмінних від повсякденного життя ситуаціях. У звичайних обставинах вони швидко відмовляються від своїх намірів, досягнення поставленої мети, зіткнувшись з труднощами. Особливістю вольової поведінки є відсутність або надзвичайна виразність в ній власне виконавчої ланки [7]. Основна причина полягає в тому, що для підлітка важлива емоційна значущість мети. У зв'язку з цим вольовий розвиток в підлітковому віці вимагає осмислення дії. В результаті правильного вольового виховання стає можливим самовиховання, деякі підлітки розробляють цілі

програми самовдосконалення, прагнучи просунути на шляху до свого «Я-ідеального».[22]

На розвиток всіх сторін особистості підлітка, а саме: афективну, когнітивну, поведінкову, має вплив сім'я дитини. З народження і протягом усього життя відбувається цей розвиток і підліток відчуває його навіть тоді, коли знаходиться окремо від сім'ї. Стиль виховання характеризується найбільш характерними способами відносин батьків і дитини, методів і засобів впливу, які застосовують батьки, і які виявляються в особливій манері звернень і взаємодії. Стиль виховання проявляється по різному: з одного боку, він являє собою сукупність способів і прийомів спілкування батьків з дитиною, що характеризується різним ступенем динамізму, з іншого – представляє спільну з дитиною діяльність, що визначає особистісні особливості дитини і батька. [12]

Стиль сімейного виховання розуміється як цілісна категорія, що відображає єдність когнітивного, емоційного, мотиваційного і поведінкового аспектів спілкування дорослого з дитиною. Характеризується стійкістю в часі і проявляється в більшості ситуацій дитячо-батьківського спілкування.

Вивчення і опис сімейного виховання почалося в першій третині ХХ ст. в зв'язку з практичними запитам педагогіки і психіатрії. Стилі виховання розглядалися як чинники розвитку тих чи інших особливостей характеру і поведінки дитини. Протягом ХХ століття створено велику кількість їх класифікацій, побудованих на різному підґрунті. Вивчення стилів сімейного виховання - одне з найбільш ранніх напрямків в дослідженні закономірностей впливу сім'ї на розвиток особистості. [26]

Багато авторів приділяють увагу дослідженню відхилень у поведінці підлітків, які є наслідком використання певного стилю виховання.

Наприклад, Б.М.Алмазов виділяє чотири типи неблагополучних сімей, що сприяють появі важких підлітків:

а) сім'ї з недоліком виховних ресурсів.

Сюди можна віднести неповні сім'ї, також сім'ї з недостатньо високим загальним рівнем почуттів батьків, також ті, що не мають можливості надавати дітям

підтримку та допомогу у навчанні і крім того сім'ї з недостатнім матеріальним забезпеченням. Варто зазначити, що в таких сім'ях не часто сформовуються «важкі» діти, проте доцільно пам'ятати, що такий фон можна назвати несприятливим для формування та виховання дитини.

б) конфліктні сім'ї.

Для цих сімей характерна ситуація, коли батьки не прагнуть зрозуміти та виправити власні недоліки, що призводить до того, що діти тримаються опозиційно чи навіть конфліктно. Дуже часто підлітки більш старшого віку в такій ситуації стають на бік одного з батьків.

в) морально неблагополучні сім'ї.

Основною особливістю таких сімей є те, що всередині у них панують відмінності в світогляді та в принципах організації сім'ї. Часто в таких сім'ях прагнуть досягнути своїх цілей на шкоду інтересам інших, використовувати чужу працю, прагнуть підкоряти своїй волі іншого тощо.

г) педагогічно некомпетентні сім'ї. [7]

В таких сім'ях застарілі уявлення про картину світу часто замінюють реальність. Ця ситуація може мати полярні стани: впевненість у повній самостійності підлітка (як наслідок відсутність підтримки та взаємодії веде до недовіри до зовнішнього світу, відгородження від всього нового) або гіперпротекція (ставлення до підлітка передбачає надмірну турботу та нав'язування власної присутності в житті підлітка, який прагне більшої свободи).

В.І.Гарбузов, О. І. Захаров і Д. М. Ісаєв вважають, що вирішальним фактором, який формує особистісні риси, що призводять до виникнення відхилень у поведінці дітей та підлітків, є неправильне сімейне виховання. Вони виділяють три типи неправильного виховання:

1) відкидання (неприйняття). Суть його полягає або в надмірній вимогливості, жорсткої регламентації і контролі, або в нестачі контролю і потуранні.

2) гіперсоціалізуючий. Виникає на ґрунті відчуття тривоги батьків щодо здоров'я дитини та інших членів сім'ї, соціального статусу дитини серед однолітків і

особливо його успіхів у навчанні. Виявляється також в надмірній стурбованості майбутнім дитини та її сім'ї.

3) егоцентричний. Спостерігається в сім'ях з низьким рівнем відповідальності, коли дитині нав'язується уявлення «Я-великий», як самодостатньої цінності для оточуючих.

Н. Штірман виділяє три типи батьківських відносин до дітей, що мають психосоматичні розлади:

1) «зв'язування» - жорстке стереотипне спілкування; діти інфантилізуються, їхній емоційний розвиток відстає від норми;

2) «відкидання» - дитина «відмовляється» від своєї особистості, що призводить до аутичної поведінки, зайвої автономності;

3) «делегування» - справжні досягнення дітей ігноруються; батьки, переміщаючи на них свої нездійснені надії, маніпулюють ними як продовженням свого «Я».

Як відомо - почуття симпатії дуже позитивно впливає на виховний процес, а відсутність його у батьків може мати негативні наслідки. В зв'язку з цим розглянемо класифікацію основних стилів батьківської поведінки, що запропонувала І. Дубровіна, де авторка досліджує методи впливу батьків на дітей, що виявляють негативні емоції. Отже, І. Дубровіна розглядає такі стилі батьківської поведінки:

1. «Командир-генерал»

Цей стиль ілюструє ситуацію, коли батьки прагнуть тримати всі події під суцільним контролем. Зміст взаємин з дитиною полягає в тому, щоб віддавати накази на кшталт «Зупинись!», «Схаменись!». Така ситуація зазвичай викликає у підлітка образу, виникає бажання заперечувати і виявляти жорсткий супротив. В основі ставлення – батьківська переконаність у тому, що всі права в дитячо-батьківських стосунках належать їм. Основними засобами впливу є команди і погрози, спрямовані на всебічний і суцільний контроль.

2. «Батько-психолог»

Деякі батьки мають прагнення виконувати роль психолога і намагаються аналізувати проблему, що виникла. У такому випадку дорослі ставлять численні

запитання, проводять так звану «діагностику», інтерпретують й оцінюють події, вчинки. Батьки у цьому випадку вважають, що таке право дає їм володіння «вищим знанням». Батько-психолог повсякчас прагне дізнатися всі деталі, і це дуже часто частково або повністю позбавляє дитину бажання відкривати свої внутрішні почуття, розуміти їх та усвідомлювати.

3. «Суддя»

У випадку дотримання цього стилю дитина вважається винною ще до ухвалення рішення. Єдина мета батька-судді – довести правомірність власної позиції, про врахування інтересів підлітка в такій сім'ї не йдеться.

4. «Священик»

Подібний стиль батьківсько-дитячих стосунків наближається до менторства. Процес виховання переважно зводиться до моралізаторства. Всі звертання до підлітка батьки, зазвичай, розпочинають словами «Ти повинен...» або «Ти не повинен». При цьому батьки переконані, що таке виховання забезпечить формування у дитини тільки «правильних» почуттів.

5. «Цинік»

Батьки-циніки, як правило, переповнені сарказмом, намагаються в той чи інший спосіб принизити дитину. Вони демонструють свою перевагу за допомогою відчуження і відрази до того, що відбувається [7].

Слід зазначити, що Е.А. Личко і Є.Г. Ейдемільер розробили поширену класифікацію стилів виховання дітей підліткового віку. Серед стилів які вони виділяють, розглянемо детальніше їх можливий вплив на вольові якості зокрема.[2;3]

1. Гіпопротекція. Характеризується недоліком опіки і контролю. Дитина залишається без нагляду. До підлітка проявляють мало уваги, немає інтересу до його справ, часті фізична занедбаність і недоглянутість. При прихованій гіпопротекції контроль і турбота носять формальний характер, батьки не включаються в життя дитини. Невключеність дитини в життя сім'ї призводить до асоціальної поведінки через незадоволення потреби в любові і прихильності.

2. Домінуюча гіперпротекція. Виявляється в підвищеній, загостреній увазі і турботі до дитини, надмірній опіці і дріб'язковому контролі поведінки, стеженні,

заборонах і обмеженнях. Дитину не привчають до самостійності, пригнічують розвиток її почуття самостійності і відповідальності. Це призводить або до реакції емансипації, або до безініціативності, невміння постояти за себе.

3. Потуральна гіперпротекція. Так називають виховання «кумира сім'ї». Батьки прагнуть звільнити дитину від найменших труднощів, потурають її бажанням, надмірно обоюють і захищають, захоплюються його мінімальними успіхами і вимагають такого ж захоплення від інших. Результат такого виховання проявляється у високому рівні прагнень, прагненні до лідерства при недостатній завзятості і опорі на власні сили.

4. Емоційне відкидання. Дитиною обтяжені, її потреби ігноруються. Іноді з нею жорстоко поводяться. Батьки вважають дитину тягарем і виявляють загальне невдоволення дитиною. Часто зустрічається приховане емоційне відкидання: батьки прагнуть завуалювати реальне ставлення до дитини підвищеною турботою і увагою до неї. Цей стиль виховання надає найбільш негативний вплив на розвиток дитини.

5. Жорстокі взаємини. Можуть виявлятися відкрито, коли на дитину зривають зло, застосовуючи насильство, або бути прихованими, коли між батьками і дитиною стоїть «стіна» емоційної холодності і ворожості.

6. Підвищена моральна відповідальність. Від дитини вимагають чесності, порядності, почуття обов'язку не відповідно до її віку. Ігноруючи інтереси і можливості підлітка, покладають на нього відповідальність за благополуччя близьких. Йому насильно приписують роль глави сім'ї. Батьки сподіваються на особливе майбутнє своєї дитини, а дитина боїться їх розчарувати. Часто йому доручають турботу за молодшими дітьми або престарілими родичами.[3]

Наявні літературні дані про особливості виховання підлітків в сім'ї дозволяють припустити, стилі виховання, що склалися в сім'ї будуть обумовлювати розвиток вольових якостей особистості.

Згідно досліджень А.Є. Лічко схильність батьків до гіперпротекції не дає можливості вчитися на власному досвіді розумно користуватися свободою, чи не привчає до самостійності. Цей тип виховання пригнічує відчуття відповідальності і обов'язку. Особливо він згубний для гіпертімних підлітків, що призводить до різкого

посилення реакції емансипації. В результаті створюється замкнене коло: підліток все більше виявляє непослух, батьки все сильніше прагнуть підпорядкувати його своєму керівництву. У якийсь момент такі підлітки піднімають бунт проти «утисків», відразу рвуть всі батьківські заборони і спрямовують туди, де, на їхню думку, «все можна». Тут проявляється і підліткова реакція групування, і інші «слабкі» місця: любов до новизни, до розваг, легкість, з якою минається межа дозволеного, нерозбірливість контактів, привабливість ризику. Алкоголізація і знайомство з іншими дурманними засобами значно посилюють особистісні порушення по гіпертімно нестабільному типу. [20]

В крайньому прояві потуральна гіперпротекція отримала найменування виховання за типом «кумира сім'ї». Тут справа не стільки в постійному контролі, скільки в надмірному заступництві, в прагненні звільнити улюблене чадо від найменших труднощів, від нудних і неприємних обов'язків. Це доповнюється невпинним захопленням уявними талантами і перебільшенням дійсних здібностей. З дитинства дитина росте в атмосфері захоплення і нестримного обожнювання.

Це культивує егоцентричні бажання завжди бути в центрі уваги оточуючих, ловити повні інтереси до своєї персони погляди, чути розмови про себе, а все бажане отримувати з легкістю, без особливих зусиль. Термін «кумир сім'ї» не означає, що об'єкт обожнювання повинен бути обов'язково оточений безліччю очей закоханих в нього домочадців. Сім'я може складатися всього з двох чоловік: наприклад, обожнює до безумства свою дитину одинока матір, в усьому їй потурає, поспішає швидше у всьому догодити, і підліток, з ранніх років звикає негайно отримувати все, що йому захочеться, не замислюючись над тим, чого це вартує матері. [17]

Потуральна гіперпротекція рано чи пізно створює для підлітка кризову ситуацію. З одного боку, з дитинства затверджується бажання завжди бути на виду, лідирувати серед однолітків і неминучими стають непомірно високий рівень прагнень, спрага престижного становища. З іншого боку, потуральна гіперпротекція заважає формуванню навичок систематичної праці, наполегливості в досягненні мети, уміння постояти за себе і за свої інтереси, здійснити лідерські функції.

Деякі батьки, що намагаються привчити дитину з раннього віку до самостійності, намагаються уникнути гіперопіки і тому вдаються до крайнощів і використовують протилежний за направленістю стиль виховання «гіпопротекція» - теж досить негативно впливає на формування у підлітків вольових якостей. Глобально, такий стиль виховання можна описати як такий, де панує ситуація безконтрольності або безнаглядності дитини, що зумовлена байдужістю батьків чи надмірною зайнятістю, зосередженням на інших життєвих проблемах.

До найбільш негативних наслідків веде виховання в умовах гіпопротекції, коли воно поєднується з емоційним відстороненням батьків, відсутністю духовної близькості. Підліток може постійно відчувати власну нікчемність, дефіцит ласки та любові. Дуже часто, як наслідок переживання байдужого ставлення батька і матері, у підлітка може сформуватися комплекс неповноцінності. Діти, що в підлітковому віці страждають на дефіцит уваги від батьків, можуть вирости злібними та агресивними. Вони, не знаючи як поводити себе в динамічному світі, маючи підтримку, звикають розраховувати лише на самих себе, з підліткового віку в них формується звичка всюди бачити ворогів, не довіряти навколишньому світу. При цьому, дуже часто, таким підліткам не можна дорікнути в тотальній відсутності сили волі, але варто зазначити що частіше за все їх цілі та їх досягнення пов'язані з використанням сили, брехні та агресії. Це зумовлено тим, що виховання за типом гіпопротекції залишає дитину-підлітка один на один з життєвими труднощами.

Варто зазначити, що часто бувають такі ситуації, коли без участі близького дорослого, дитина відчуває негативний емоційний стан частіше, ніж може з цим особисто впоратись, враховуючи особливість розвитку в її віці. Тому, часто, замість вміння переборювати труднощі, шукати вихід із ситуації а проявляти вольові якості, підліток шукає спосіб зняти напругу, змінити свій психічний стан для відчуття стабільності. Також наслідком батьківської гіперпротекції може стати ситуація, коли підліток вчиться обходити формальний контроль дорослих (якщо він все таки присутній) і починає таємно жити своїм життям. А це, як зазначено вище, може призвести до звички жити в обмані, хитрощах та агресії, за якими найчастіше за все стоїть безсилля та вивчена безпорадність. [7]

Крім крайніх проявів уваги або байдужості до дітей, які ми розглянули вище, підлітки в сім'ях часто потерпають від надмірної жорстокості, або емоційного холоду, що теж не може позитивно вплинути на формування їхніх вольових якостей. В залежності від вродженого типу нервової системи кожна дитина по-різному може сприйняти такі прояви батьківської поведінки, після чого в дорослому житті кожної людини може проявитися певний поведінковий паттерн, пов'язаний з раннім травматичним досвідом.

Метою нашого дослідження є встановлення взаємозалежності стилів сімейного виховання та розвитку вольових якостей підлітків, при цьому передбачається, що деякі стилі сімейного виховання сприяють розвитку певних вольових якостей підлітків, а деякі їм заважають. Можна припустити, що стиль сімейного виховання відображає не тільки батьківські особистісні особливості, їх позиції, а й суттєво впливає на особистість дитини. Від того який стиль сімейного виховання буде застосовуватися в родині, залежить розвиток дитини, формування у неї тих чи інших рис характеру, моделей поведінки, особливостей взаємин з батьками та оточуючими. Будь-яка дисгармонія в сім'ї і вихованні призводить до негативних наслідків, до проблем в поведінці. В даний час відзначається руйнування сформованих сімейних цінностей, в цих умовах особливо гостро постає проблема відхилень у поведінці у підлітків. Самосвідомість підлітка формується в першу чергу під впливом сімейної системи. І помилки сімейного виховання роблять значний вплив на розвиток протиправних форм поведінки неповнолітніх.

Висновок до розділу I

Підлітковий вік характеризується фахівцями як перехідний, складний, важкий, критичний і має найважливіше значення в формуванні особистісних рис людини: розширюється світогляд, змінюється обсяг діяльності, якісно змінюються риси характеру, формуються основи свідомої поведінки, формуються моральні уявлення.

Сім'я – це перша група та модель суспільства у житті кожної людини, це перша сходинка соціалізації і самосвідомості особистості. Довгий час невинувато переоцінювалася роль громадського виховання, робилися спроби захистити дітей від

впливу батьків, що призвело до значного зниження виховного потенціалу сім'ї як інституту соціалізації. У наш час дуже часті сімейні конфлікти або, так звані конфлікти «батьків і дітей». Виникнення розбіжностей найбільш яскраво проявляється в перехідному віці і дуже впливає на подальший розвиток людини, формування її цінностей.

Труднощі, які виникають у підлітка пов'язані з істотними змінами, які відбуваються не тільки у навчальній діяльності, а й у положенні його серед оточуючих. Навчання стає більш складним, потребує самоорганізації і відповідальності. Зміни відбуваються і у стосунках зі старшими, з'являються нові вимоги до підлітка, його поведінки. Це все передбачає прояв вольових якостей особистості.

Підліткам важко усвідомити як правильно проявляються та формуються вольові якості. Часто, вони вважають вольовими героїчні вчинки, або такі що здійснюються в екстремальних умовах. Дорослим необхідно наголошувати на тому, що прояви волі вимагає від нас повсякденне життя.

З огляду на таке особливе тлумачення підлітками завдання виховання вольових якостей, батькам дуже важливо вчасно і толерантно показати їм вірний шлях розвитку, направити їхні зусилля не на надзвичайні вчинки, а на те, щоб розвивати в собі внутрішню витримку, особистісну організованість, вірність слову в повсякденних справах і обов'язках.

РОЗДІЛ 2. ДИЗАЙН ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛЬОВИХ ЯКОСТЕЙ ПІДЛІТКІВ ЗАЛЕЖНО ВІД СТИЛЮ БАТЬКІВСЬКОГО ВИХОВАННЯ

2.1. Організація дослідження

Для дослідження особливостей формування вольових якостей підлітків залежно від стилю батьківського виховання, ми використали метод експериментального дослідження за методикою «Аналіз сімейних взаємовідносин» (АСВ) Є.Г.Ейдемільера, методику «Дослідження вольової саморегуляції» А.В.Зверькова, А.Є.Ейдмана. Додатково для батьків і дітей використовувалася «Шкала оптимізму и активності AOS» за авторства І.С. Шуллера та А.Л. Комуніані (адаптована російськомовна версія за авторства Н. Водоп'янової та М.Штейна).

При проведенні психодіагностичного дослідження враховувались вимоги, що дозволили отримати достовірні результати та встановити контакт з досліджуваними. Була створена спокійна атмосфера.

Дослідження проведене з групою досліджуваних по черзі, окремо.

Дослідження проводилося з групою підлітків та їх батьками. Загальна вибірка складала 70 осіб. З них батьки (дорослі) склали 35 осіб, підлітки склали 35 осіб. Серед батьків взяло участь 32 жінки, 3 чоловіки віком від 36 до 50 років, серед підлітків було досліджено тих, кому від 11 до 20 років, серед них було 17 дівчат і 18 хлопців. Серед дорослих 11 батьків, де в сім'ях мають одну дитину, 3 сім'ї з трьома дітьми і більшість сімей (21 сім'я), де двоє дітей. Серед вибірки дорослих 32 знаходяться в цивільному або громадянському шлюбі, троє – розлучених. Вибірка дорослих має високий рівень освіти: тільки у двох середня спеціальна освіта, решта 33 людини мають вищу освіту або кілька вищих освіт.

Робота з однією групою досліджуваних тривала від 15 хвилин для підлітків до 30 хвилин для батьків (етапи див. табл.2.1)

Таблиця 2.1.

Схема дослідження процесу формування вольових якостей підлітків в умовах батьківської гіперпротекції

Етапи дослідження	Група досліджуваних (Досліджувані підліткового віку, досліджувані батьки)
Перший етап	Визначення стилів виховання за методикою «Аналіз сімейних взаємовідносин» (АСВ) Є.Г.Ейдемільера та визначення Шкал «Оптимізму та активності» для батьків
Другий етап	Визначення рівня вольової саморегуляції, за методикою «Дослідження вольової саморегуляції» А.В.Зверькова, А.Є.Ейдмана та визначення Шкал «Оптимізму та активності» для підлітків
Третій етап	Визначення кореляційних зв'язків між результатами аналізу опитувальників АСВ, «Вольової саморегуляції» та АОС батьків та підлітків
Четвертий етап	Формулювання висновків

2.2. Методичне забезпечення дослідження

Методика «Аналіз сімейних взаємовідносин» (АСВ) Є.Г.Ейдемільера спрямована на дослідження впливу батьків на виховання підлітка (ми в своїй роботі використовували варіант методики, що дозволяє дослідити стиль виховання батьків дітей у віці від 11 до 21 року). Ця методика дозволяє діагностувати небажаний, некоректний вплив членів сім'ї один на одного, порушення при виконанні ролей в сім'ї та перешкоді для її цілісності.

Методикою передбачено текст опитувальник зі 130 тверджень, що стосуються виховання дітей. Представлені в опитувальнику твердження відображають 20 шкал. Шкали №1-11, відображають провідні стилі сімейного виховання; шкали №12-13, 17 та 18 відображають структурно-рольові аспекти життєдіяльності сім'ї; шкали 16, 19 та 20 відображають роботу механізмів сімейної інтеграції. Детально зі змістом методики можна ознайомитися в Додатку 1 (використовувалася російськомовна версія, оскільки адаптованої та верифікованої україномовної версії поки не існує).

Зміст діяльності досліджуваних: прочитати інструкцію в гугл-формі та виконати її. Далі наводимо для батьків наступну інструкцію.

Аналіз отриманих результатів проводився наступним чином. Методика «АСВ» для батьків. [2] Усі відповіді опитувальника реєструються відповідно до шкал опитувальника, за кожен позитивну відповідь дається 1 бал. Якщо кількість балів певної шкалою досягає або перевищує діагностичне значення (для кожної шкали різне), то в обстежуваного батька присутній цей тип відхилення у вихованні. Коротко розглянемо шкали опитувальника «АСВ».

Шкала «Гіперпротекція» (далі Г+), свідчить про те, що батьки підлітка приділяють йому вкрай багато сил, часу та уваги. В житті батьків найголовнішим є виховання дитини.

Шкала «Гіпопротекція» (далі Г-), демонструє ситуацію, за якої дитина перебуває поза увагою батьків, батькам «не до дитини». Підліток при такій ситуації часто зникає з поля зору батьків. За даною шкалою батьки приділяють увагу підлітку лише в критичній ситуації.

Шкала «Потурання» (далі У+) відображає прагнення батьків до максимально некритичного задоволення будь-яких потреб дитини. Будь-яке бажання дитини сприймається батьками як закон.

Шкала «Ігнорування потреб підлітка» (далі У-) демонструє недостатнє прагнення батьків до задоволення потреб дитини. Досить часто це відбувається, коли є небажання батьків спілкуватися з власними дітьми.

«Надмірність вимог» (далі Т+) Дана якість є основою неправильного типу виховання. Батьки створюють по відношенні до дитини завищені, надмірні вимоги,

які не відповідають можливостям дитини, тим самим ставлячи під загрозу сприятливий розвиток особистості дитини.

«Недостатність обов'язків» підлітка (далі Т-) відображає мінімальну кількість обов'язків в сім'ї. Дана характеристика проявляється в висловлюваннях батьків, про неможливість залучення дитини до виконання будь яких побутових справ.

Шкала «Надмірність вимог-заборон» (далі З+) демонструє наявність численних заборон, складається враження, що дитині «все заборонено». Батьки виставляють дитині велику кількість вимог, які в свою чергу обмежують волю дитини та її самостійність.

«Недостатність вимог-заборон» до дитини (далі З-). Батьки так чи інакше транслують дитині, що їй «все можна». При цьому батьки не хочуть, чи не можуть встановити будь-які рамки в її поведінці.

Шкала «Надмірність санкцій» (Жорсткий стиль виховання) (далі С+). Для батьків характерним є втілення жорстоких покарань стосовно дитини, навіть в ситуації незначних порушень. Типовими висловлюваннями для батьків є твердження про користь максимальної суворості.

Шкала «Мінімальність санкцій» (далі С-) демонструє схильність батьків обходитись без втілення покарань, або вкрай рідке їх застосування. Батьки схильні до похвали, та мають сумніви щодо дієвості покарань.

«Нестійкість стилю виховання» (далі Н). Оцінки за даною шкалою дозволяють робити висновок про постійну зміну стилю та прийомів виховання.

Наступні субшкали методики дозволяють виявити можливі причини відхилень у вихованні дітей. До них належать: «Розширення сфери батьківських почуттів» (РРЧ – розширення почуттів до дитини, більших ніж батьківські; часто зустрічається за умов відсутності у вихованні однієї з батьківських фігур), «Перевага в підлітку дитячих якостей» (ПДК – прагнення ігнорування у підлітках дорослішання, стимулювання розвитку психічного інфантилізму), «Виховна невпевненість батьків» (ВН – відбувається за умов перерозподілу влади в сім'ї, коли підліток прагне до ситуації «мінімум вимог – максимум прав»), «Фобія втрати дитини» (ФУ – часто фіксується за підвищеної невпевненості батьків, страху помилитися, перебільшення

рівня тендітності дитини), «Нерозвиненість батьківських почуттів» (НРЧ – проявляється в небажанні мати справу з підлітком, втомлюваність від спілкування з ним), «Проекція на дитину власних небажаних якостей» (ПНК – основа емоційного відкидання, виховання супроводжується постійною «боротьбою» з підлітком та його якостями), «Винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання» (ВК – в даному випадку виховання дітей стає «полем битви» двох конфліктуючих батьківських сторін; інтерес батьків знаходиться в межах власної правоти, а не інтересів дитини), «Перевага чоловічих якостей» (ПМК), «Перевага жіночих якостей» (ПЖК) - ці дві шкали ілюструють бажання у батьків виділити у дітей чоловічі чи жіночі якості, на основі загальновідомих стереотипів, що впливає на їх стиль виховання.

Таким чином дотримуючись виконання ряду вимог щодо планування та проведення експериментального дослідження, нам вдалося дослідити особливості процесу виховання серед групи батьків.

Одним з найважливіших етапів нашої роботи було визначення рівня вольової саморегуляції підлітків. Для цього групі підлітків кожному окремо було запропоновано опитувальник «Дослідження вольової саморегуляції» (ДВС) за авторства А.В.Зверькова та Є.В.Ейдмана. (див.Додаток 2)

Для отримання валідних результатів дослідження, передбачено надання кожному досліджуваному текст опитувальника у вигляді гугл-форми та передбачені чіткі інструкції щодо її заповнення.

Досліджуваним підліткам пропонувався тест з 30 тверджень. Необхідно було уважно прочитати кожне твердження, та позначити «так» або «ні» біля твердження яке вірно або не вірно сформульоване стосовно досліджуваного. Відповіді фіксувалися в гугл-формі біля номеру твердження. Якщо досліджувані вважали, що відповідь стосовно них є вірною, вони мали відмічати «так», якщо ні, то «ні».

При обробці результатів опитувальника, визначалася величина індексів вольової саморегуляції за пунктами загальної шкали (В) та індексів за субшкалами «Настійливість» (Н) та «Самовладнання» (С).

Кожен індекс – це сума балів, отримана під час підрахунку збігів відповідей досліджуваного з ключем загальної шкали чи субшкали.

Субшкала «Настійливість» характеризує силу намірів людини – його прагнення завершення розпочатої справи. На позитивному полюсі – діяльні, працездатні люди, які прагнуть виконання наміченого, їх мобілізують перешкоди шляху до мети, але відволікають альтернативи і спокуси, головна їх цінність – розпочати справу. Низькі значення за цією шкалою свідчать про підвищену лабільність, невпевненість, імпульсивність.

Субшкала «Самовладнання» відображає рівень довільного контролю емоційних реакцій та станів. Високий бал по субшкалі набирають люди емоційно стійкі, які добре володіють собою в різних ситуаціях. Разом з тим прагнення постійного самоконтролю, надмірне свідоме обмеження спонтанності може призводити до підвищення внутрішньої напруженості, переважання постійної стурбованості та стомлюваності.

Високий бал за загальною шкалою вольової саморегуляції характерний для осіб емоційно зрілих, активних, незалежних, самостійних. Їх відрізняє спокій, впевненість у собі, стійкість намірів, реалістичність поглядів, розвинене почуття власного обов'язку.

Обробка та інтерпретація результатів дослідження вольової саморегуляції підлітків передбачає кореляційний аналіз результатів дослідження в програмі jamovi.

Крім опитувальника «АСВ», батькам було запропонований опитувальник «Шкала оптимізму и активності AOS» за авторства Шуллера та Комуніані (адаптована російськомовна версія за авторства Н. Водоп'янової та М.Штейна) (див.Додаток 3). Шкала дозволяє оцінити ступінь вираженості двох змінних: оптимізму і активності (енергійності) особистості. Досліджуваним була надана інструкція про те, що серед 15 тверджень потрібно було оцінити ступінь їх згоди з кожним із них. Для цього потрібно було використовувати у гугл-формі варіанти, які найближче відповідали відповідям досліджуваних.

Після обробки результатів опитування ми отримуємо результати по двох субшкалах: «Оптимізм» (схильність індивіда вірити в свої сили та успіх, мати

переважно позитивні очікування від життя та інших людей) та «Активність» (в даному контексті мається на увазі енергійність, життєрадісність, безпечність та схильність до ризику). Для оцінки даних характеристик, опитувальник «AOS» було запропоновано для роботи батькам для виявлення таких особливостей характеру. Крім того, для виявлення даних характеристик опитувальник для опрацювання було також запропоновано підліткам з метою виявлення у них даних особливостей характеру.

В наступному розділі розглянемо результати емпіричного дослідження та проаналізуємо їх, виходячи з обробки даних в програмі аналізу математичної статистики jamovi. Після отримання результатів, нашим завданням буде – формування програми рекомендацій для батьків, яку вони зможуть використовувати в процесі виховання своїх дітей підлітків та підтримувати їх розвиток, формування вольових якостей.

Висновки до розділу 2

Розглянувши зміст методик, які ми використовуємо для проведення емпіричного дослідження, можемо дійти до висновку, що кожна із них дає можливість досить глибоко вивчити особливості використовуваних батьками стилів виховання підлітка в сім'ї, ступінь вираженості кожного із стилів, дослідити особливості вольових якостей підлітка та зрозуміти рівні його настійливості та самовладнання, проаналізувати рівні оптимізму та активності членів сім'ї, виявити взаємозв'язки отриманих даних.

Очевидно, що в сім'ї можуть бути представлені одночасно кілька стилів виховання дитини, адже тато, мама, бабуся та дідусь можуть конфліктувати один з одним, переконуючи що саме стиль, який використовує кожен єдиноправильний.

У методиці АСВ визначення типу виховного процесу відбувається завдяки виявленню характерних рис, виявлених Е.Г. Ейдемільером: рівень протекції – міра зайнятості батьків вихованням, визначення того, яку кількість часу та уваги приділяють батьки дитині-підлітку; аналізу повноти задоволення потреб (матеріальних, побутових та духовних зокрема); рівень вимог – кількість та якість

обов'язків, що встановлені по відношенню до дитини-підлітка; ступінь заборон – рівень самостійності підлітка, можливість самому вибирати які рішення приймати та яку відповідальність за них нести; суворість санкцій (на скільки батьки схильні до покарань як засобу виховання); стійкість іміджу виховання, тобто виразність коливань у використовуваних прийомах виховання.

Отже, завданням методики Ейдемлера «Аналіз сімейних взаємовідносин» є виявлення психологічних особливостей сім'ї та її членів, від чого залежить вибір методу сімейної психотерапії. Тобто, висновки, до яких може прийти психолог аналізуючи результати даної методики лежать в кількох площинах: в рамках диференціальної, сімейної психології, а також торкаються педагогіки, оскільки психолог може мати справу, як з психотравмуючим впливом сім'ї дитини-підлітка, так і з психологічною або педагогічною проблемою.

Опитувальник, який вивчає вольові якості, покликаний дослідити емоційну зрілість досліджуваних, тобто виявити серед представників активних, незалежних, самостійних, тих що не здаються перед труднощами. Очевидно, що серед підлітків може спостерігатися вразливість, невпевненість у собі, імпульсивність та нестійкість намірів. Вивчивши дані по субшкалах «наполегливість» та «самовладнання» ми зможемо зрозуміти силу намірів підлітка та його/її рівень довільного контролю емоційних реакцій та станів, а потім – дослідити можливий взаємозв'язок зі стилями батьківського виховання.

Враховуючи, що позитивне світосприйняття та життєрадісність є важливими атрибутами психосоціального здоров'я людини, використання методики «Шкала оптимізму та активності» допоможе виявити нам батьків та дітей, для яких характерні дані риси та зрозуміти кореляції зі шкалами інших методик, для формування подальшої програми рекомендації батькам для виховання підлітків.

Отже, можемо стверджувати, що методики, які ми використовуємо в роботі дадуть змогу дослідити психологічну атмосферу в сім'ї, виявити особливості використовуваних стилів виховання, зрозуміти кореляційні зв'язки рівнів вольової саморегуляції, життєрадісності та світосприйняття батьків та дітей-підлітків в рамках сімейної системи.

РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЛЬОВИХ ЯКОСТЕЙ ПІДЛІТКІВ ЗАЛЕЖНО ВІД СТИЛЮ БАТЬКІВСЬКОГО ВИХОВАННЯ

3.1. Результати емпіричного дослідження формування вольових якостей підлітків в залежності від стилю батьківського виховання

Після обробки результатів відповідей на зазначені опитувальники, можемо зробити висновки, що серед 35 підлітків було визначено 16 чоловік з високим рівнем загальної вольової саморегуляції. В той же час після обробки результатів опитування батьків ми виявили серед 35 чоловік 2 людей із вищим рівнем, за діагностичний по шкалі «Г+» (гіперпротекція), та 3 людей, що тяжіють до діагностичного рівня. Отже, перейдемо до аналізу результатів емпіричного дослідження.

Розглянемо кореляційні зв'язки між шкалами обраних методик.

Оскільки основна мета нашої роботи – встановлення взаємозв'язків стилів сімейного виховання та вольової саморегуляції дітей, ми скористались кореляційним аналізом. Майже всі шкали опитувальника «Аналіз сімейних взаємовідносин» не мають нормального розподілу, тому ми використовували коефіцієнт Спірмена.

За результатами кореляційного аналізу було встановлено, що Г+ має середні за силою негативні кореляції з кожною зі шкал: «Загальна шкала вольової саморегуляції» (коэф. Спірмена = -0.487 **, $p = 0.003$) так і окремо зі шкалами «Настійливість» та «Самовладнання». (див. таблицю 3.1)

З- має середні за силою позитивні кореляцію зі шкалами «Загальна шкала вольової саморегуляції» (коэф. Спірмена = 0.469 **, $p = 0.005$), «Настійливість» та «Самовладнання».

Т+ позитивно корелює зі шкалою «Загальної вольової саморегуляції» (коэф. Спірмена = 0.353 *, $p = 0.040$).

З+ негативно корелює з «Загальною шкалою вольової саморегуляції».

Таблиця 3.1.

Кореляційні зв'язки Загальної шкали методики дослідження вольової саморегуляції дітей та шкал Г+; Т+; З+; З- опитувальника «Аналіз сімейних взаємовідносин» (батьки)

		Загальна шкала вольової саморегуляції	Настійливість	Самовладання
Г+	коэф. Спірмена	-0.487 **	-0.347 *	-0.416 *
	Р	0.003	0.044	0.014
Т+	коэф. Спірмена	0.353 *	0.312	0.276
	Р	0.040	0.073	0.114
З+	коэф. Спірмена	-0.371 *	-0.331	-0.333
	Р	0.031	0.056	0.054
З-	коэф. Спірмена	0.469 **	0.474 **	0.399 *
	Р	0.005	0.005	0.019

Таблиця 3.1. ілюструє кореляційні зв'язки, які було виявлено при обробці даних опитувальника АСВ та Загальної шкали методики вольової саморегуляції. Як видно з даних обробки, субшкала Г+ має оберенену кореляцію із загальною шкалою опитувальника «Вольова саморегуляція» (й крім того до обох субшкал цього опитувальника Настійливість і Самовладання). Також до загального показника вольової саморегуляції виявився оберененим показник З+. Пряму залежність показників має шкала Т+. Більш сильний позитивний зв'язок має шкала З-.

Розглянемо гістограми розподілу та діаграми розсіювання за шкалами, які корелюють.

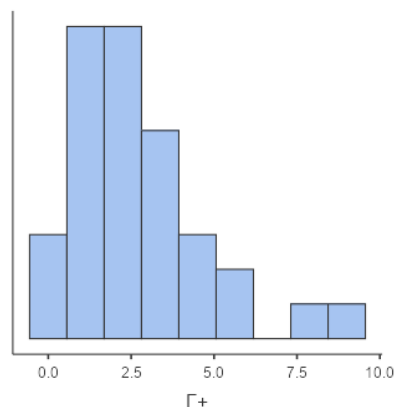

Рис.3.1. Гістограма розподілу за методикою «Аналіз сімейних взаємовідносин. Шкала Гіперпротекція»

Гісторама розподілу, зображена на рис.3.1. показує, що основна частина вибірки має ненормальний розподіл, проте прямує до гаусівського. Частина вибірки, що перевищує діагностичний рівень по шкалі Γ^+ знаходиться справа на системі координат по вісі Γ^+ (діагностичне значення по шкалі Γ^+ - 7).

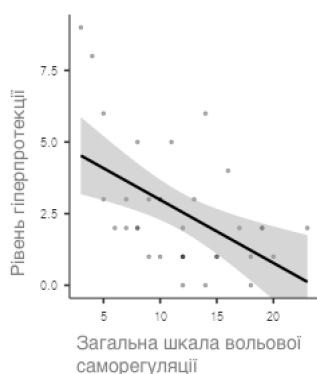

Рис.3.2. Діаграма розсіювання за методиками «Аналіз сімейних взаємовідносин. Шкала Гіперпротекція»(Γ^+) - «Загальна шкала вольової саморегуляції»

Результати виявленої оберненої кореляції по шкалі Γ^+ та Загальній шкалі вольової саморегуляції проілюстровані на рис.3.2. та підтверджують наявність небагатьох досліджуваних, у яких при низькому рівні вольової саморегуляції виявлено високий рівень гіперпротекції.

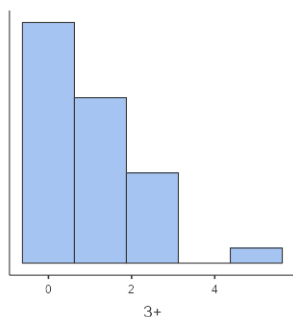

Рис.3.5. Гістограма розподілу за методиками «Аналіз сімейних взаємовідносин. Шкала «Надмірність вимог-заборон» (3+) - «Загальна шкала вольової саморегуляції»

Проаналізувавши дані по шкалах «Надмірність вимог і заборон» та «Загальної шкали вольової саморегуляції», що представлена на рис. 3.5, ми бачимо що наша вибірка демонструє наявність тільки одного представника серед батьків, чий значення по шкалі 3+ перевищують діагностичні. Решта представників дорослих мають значення менші за 4 (діагностичне значення по шкалі – 4).

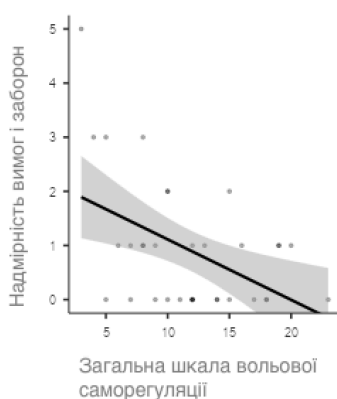

Рис.3.6. –Діаграма розсіювання за методикою «Аналіз сімейних взаємовідносин. Шкала «Надмірність вимог-заборон» (3+) - «Загальна шкала вольової саморегуляції»

Діаграма, зображена на рис.3.6. показує те, що Надмірність вимог і заборон в батьківському вихованні має обернений взаємозв'язок з рівнем вольової саморегуляції підлітка, тобто чим більша кількість вимог та обмеження волі дитини, тим меншою є в цієї дитини підлітка вольова саморегуляція, що є досить очевидним.

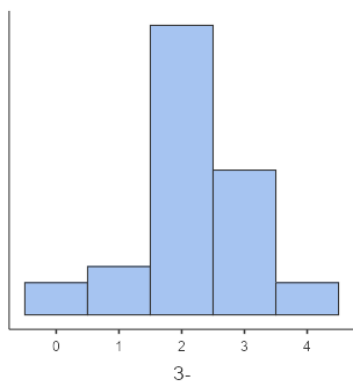

Рис. 3.7. Діаграма розподілу за методиками «Аналіз сімейних взаємовідносин. Шкала «Недостатність вимог-заборон» (З-) - «Загальна шкала вольової саморегуляції»

На рисунку 3.7. показано, що серед нашої вибірки є значна кількість батьків, які мають вищі за діагностичні значення по шкалі «Недостатність вимог і заборон» (діагностичне значення – 3). Якщо точніше, то 11 представників батьків серед нашої вибірки не мають чітко встановлених рамок в контролі поведінки їхніх дітей підлітків.

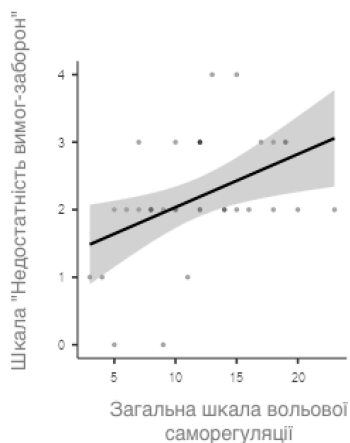

Рис. 3.8. Діаграма розсіювання за методиками «Аналіз сімейних взаємовідносин. Шкала «Недостатність вимог-заборон» (З-) - «Дослідження вольової саморегуляції».

Діаграма, зображена на рисунку 3.8. ілюструє пряму залежність вольової саморегуляції підлітків від недостатності вимог і заборон їхніх батьків, що представлена в їхньому стилі виховання.

Отже, розглянемо результати даних кореляцій більш детально. В результаті обробки даних за всіма шкалами методики АСВ, ми отримали кореляційний зв'язок вольової саморегуляції підлітків по загальній шкалі методики «Дослідження вольової саморегуляції», а також по її субшкалах. Серед генеральної сукупності в нашу вибірку потрапило не багато людей з патологічною формою гіперпротекції (у двох досліджуваних кількість балів перевищує діагностичну, у трьох – тяжіє до неї). При здійсненні кореляційного аналізу в програмі математичної статистики «Jamovi», залежність між шкалами «Гіперпротекція» і «Загальна шкала вольової саморегуляції» виявилася оберненою. Це свідчить про те, що виявлена гіперпротекція у батьків (навіть на непатологічному рівні) негативно корелює з рівнем вольової саморегуляції їх дітей-підлітків. Іншими словами, чим вищим є рівень гіперпротекції, тим нижчими виявлені вольові якості підлітка і навпаки: чим нижчою є рівень гіперпротекції, тим вищою є рівень вольової саморегуляції підлітків.

Тут варто згадати, що формування волі відбувається спочатку дякуючи протистоянню із непотрібним зовнішнім, а на основі здобутого навичку – протистояння непотрібному внутрішньому [15].

Тобто, враховуючи особливості поведінки підлітків, що полягають в прагненні до самостійності та появі супротиву батьківським настановам, діти-підлітки, що знаходяться в стані постійної батьківської уваги та захисту мають менше навичок протистояти як зовнішнім так і внутрішнім факторам, що вимагають вольової поведінки від них. Адже, крім важливих для підлітка «геройських» вчинків (які на їхню думку демонструють наявність волі в особистості), завдання підліткового віку полягає в розвитку в собі витримки, організованості, вірності слову в повсякденних справах і обов'язках. Саме ці внутрішні якості і є ознакою вольових якостей дорослої людини, якою прагне стати підліток. В той же час більш самостійна діяльність, відповідальність за власні вчинки без всеохоплюючої турботи мами і тата, здатна досить ефективно сформувати навички самостійності та вольової саморегуляції, що і відрізняє поведінку дитини від дорослого.

Крім шкали Г+, за результатами нашого дослідження, негативну кореляцію з «Загальною шкалою вольової саморегуляції» має шкала «Надмірність вимог-

заборон» (З+), що вказує на те, що чим вищий рівень вимог-заборон демонструють батьки по відношенню до своєї дитини-підлітка, тим нижчим є вольова саморегуляція останнього. Це виглядає досить логічним, адже якщо батьки виставляють дитині велику кількість вимог, які в свою чергу обмежують волю дитини та її самостійність, в неї не з'явиться досвіду відповідальності, оскільки вона не зможе його здобути.

В той же час, ми виявили позитивну кореляцію шкали «Недостатність вимог заборон» (З-) з вольовою саморегуляцією, що підтверджує результати обробки даних за шкалою З+. Дійсно, можна прийти до висновку, що якщо батьки у своєму вихованні дають зрозуміти, що дитина має певну свободу в своїй діяльності, то в неї буде набагато більше можливостей проявів самостійності і формування вольової поведінки. Як вже вказувалося, серед нашої вибірки було виявлено 11 досліджуваних, у яких рівень за шкалою З- дорівнює або перевищує діагностичний. Це може означати, що досліджувані батьки у своєму вихованні не схильні влаштовувати жорсткі обмеження та ставити свою дитину-підлітка в чіткі рамки. Враховуючи результати дослідження за шкалою Г+, ми можемо зробити логічний висновок: завищений рівень турботи про підлітка негативно впливає на його волю, що досить логічно підтверджується тим, що занижена вимогливість батьків на вольову саморегуляцію впливає позитивно. З такої ситуації, можна зробити висновок про те, що у вихованні дітей у підлітковому віці, коли досить явними стають такі риси як впертість, супротив, імпульсивність, знижується витримка, збудження переважає над гальмуванням, що ускладнює застосування санкцій, заборони та вимоги мають бути в балансі з турботою та захистом. Підліток, відчуваючи що йому дають більше можливостей та свободи отримує шанс на випробування себе та здобуття нового досвіду, що неминуче дасть йому можливість зрозуміти важливість вольової поведінки в багатьох життєвих ситуаціях.

Шкала «Надмірність вимог» (Т+) також показала позитивну кореляцію з рівнем вольової саморегуляції у підлітків. Не дивлячись на те, що завищені показники за даною шкалою показало небагато досліджуваних (4 людини), їх кореляцію на вибірці ми прослідкували досить чітко. Наше дослідження показало, що батьки, які ставлять достатні, а не надмірні вимоги своїм дітям-підліткам, досить позитивно впливають на

вольові якості своїх дітей та особистісний розвиток дитини. Адже, батьки заохочують розвиток у дітей зрілості; вони намагаються, щоб діти розвивали свої інтелектуальні, емоційні та комунікативні здібності, наполягають на необхідності та праві дітей на незалежність і самостійність.

3.2. Дослідження причин відхилень в сімейному вихованні

Причини негармонічного виховання підлітків можуть бути дуже різними. Часто буває, що це певні обставини у житті сім'ї, які заважають налагодити адекватний процес виховання. Проте нерідко основну роль порушенні виховного процесу грають особистісні особливості самих батьків.

Серед представників нашої вибірки ми виявили досить міцний обернений зв'язок по двох шкалах: ПДК (Перевага в підлітку дитячих якостей), ПНК (Проекція на дитину власних небажаних якостей) зі значеннями Загальної шкали вольової саморегуляції підлітків. Не дивлячись на те, що серед представників вибірки не було виявлено багато батьків, у яких значення по цих шкалах перевищували діагностичні (в обох випадках – 4), проте виявлений зв'язок показує, що вплив цих відхилень у вихованні на вольові якості підлітків існує і він досить суттєвий.

Таблиця 3.2.

Кореляційні зв'язки шкал методики дослідження вольової саморегуляції дітей та шкал ПДК, ПНК опитувальника «Аналіз сімейних взаємовідносин» (батьки)

		Загальна шкала вольової саморегуляції	Настійливість	Самовладання
ПДК	коэф. Спірмена	-0.435 *	-0.286	-0.597 ***
	P	0.010	0.101	< .001
ПНК	коэф. Спірмена	-0.439 **	-0.405 *	-0.398 *
	P	0.009	0.017	0.020

Згідно таблиці 3.2, ми бачимо що обидві субшкали ПДК та ПНК мають обернений зв'язок зі шкалою вольової саморегуляції. Крім того, дуже сильний обернений зв'язок має субшкала Самовладання з субшкалою Перевага в підлітку дитячих

якостей. Субшкала Проекція на дитину власних небажаних якостей має обернену кореляцію з обома субшкалами опитувальника дослідження вольової саморегуляції: настійливість та самовладнання.

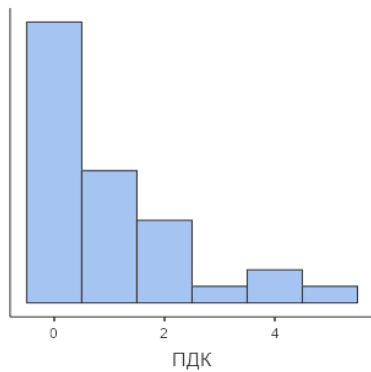
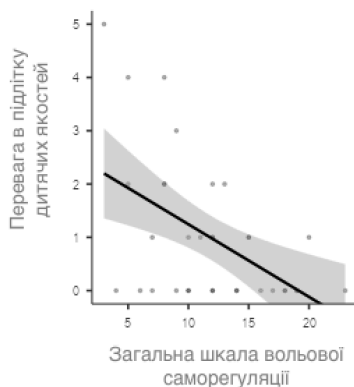

Рис. 3.9. Діаграма розподілу за методикою «Аналіз сімейних взаємовідносин. Шкала «Перевага в підлітку дитячих якостей» (ПДК)

На рисунку зображено розподіл вибірки за субшкалою ПДК, де ілюструється ненормальність розподілу та можна побачити що більшість нашої вибірки має нульове значення по даній шкалі, проте були досліджувані батьки, у яких значення були більшими за діагностичні (4).

На рисунку 3.12 показана обернена кореляція між шкалами ПНК та вольовими якостями дитини-підлітка, з чого зробити висновок що чим вища проєкція на дитину власних небажаних якостей (тобто невизнання в собі тих якостей, які гостро сприймаються в поведінці дитини підлітка), тим нижчими виявляються її вольові якості.

Тобто наше дослідження виявило ще одну цікаву закономірність: чим вище у батьків рівень ПДК («Перевага в підлітку дитячих якостей»), а, отже, і прагнення ігнорування в підлітках дорослішання та стимулювання розвитку психічного інфантилізму, тим нижчими виявлені вольові якості. Як уже згадувалося раніше, підлітки особливо гостро відчують потребу в любові і прийнятті, оскільки необхідність самовизначення, конструювання ідентичності, побудова життєвих планів посилюють потребу в безпеці і любові. Проблемний момент полягає в тому, що батьки далеко не завжди усвідомлюють цю потребу підлітка і орієнтуючись на більш молодший вік і замінюючи прийняття та підтримку надмірною турботою та контролем. Врахування віку підлітків, та відповідне до них ставлення, як до вже більш дорослих особистостей, які прагнуть відчути самостійність та свободу, можуть значно вплинути на впевненість підлітка у собі та подальші спроби рухатись у своєму розвитку до дорослого життя, відповідальності і вольової поведінки.

За шкалою «Проекція на дитину власних небажаних якостей» ми прослідковуємо обернений кореляційний зв'язок з вольовими якостями підлітка. Як ми вже розглядали вище, для підлітка важливі підтримка і прийняття його, навіть в такому суперечливому і непрогнозованому стані, який буває в підлітковому віці. У випадку відсутності такої підтримки, основою емоційного відкидання та виховання може стати постійна «боротьба» з підлітком та його якостями, що досить негативно впливає на формування вольових якостей підлітка, на його впевненість у собі.

Серед кореляційних зв'язків шкал методики дослідження вольової саморегуляції зі шкалами «Активності та оптимізму» на групі батьків та дітей було встановлено кореляції лише зі шкалою «Оптимізму» дітей.

Шкала «Оптимізм» дітей має сильні позитивні кореляції зі шкалами: «Загальна шкала вольової саморегуляції» (коеф. Пірсона = 0.553 ***, $p < .001$), «Настійливість»

(коэф. Пірсона = 0.506 ***, $p = .002$) та «Самовладнання» (коэф. Пірсона = 0.555 ***, $p < .001$).

Таблиця 3.3.

Кореляційні зв'язки шкал опитувальника «Аналіз сімейних взаємовідносин»

		Загальна шкала вольової саморегуляції	Настійливість	Самовладнання
Оптимізм - діти	коэф. Пірсона	0.553 ***	0.506 **	0.555 ***
	p	< .001	0.002	< .001

Отже, наша вибірка дітей-підлітків показує чіткий кореляційних зв'язок (досить сильний) між «Вольовою саморегуляцією» та оптимізмом дітей. Ми можемо припустити, що такі якості як стійкість та емоційна стійкість вже у підлітковому віці сприяють схильності індивіда вірити в свої сили та успіх, мати переважно позитивні очікування від життя та інших людей. Такі особливості характеру, швидше за все підтримують розвиток вольових якостей підлітка і продовжують сприяти подальшим крокам у його вдосконаленні.

Ми дослідили також взаємозв'язки шкали «Оптимізму та Активності» дітей зі стилями батьківського виховання.

За результатами кореляційного аналізу було встановлено, що шкала «Оптимізму» дітей має позитивну кореляцію зі шкалою Т+ (коэф. Спірмена = 0.408 *, $p = 0.017$) та негативну кореляцію зі шкалою Т- (коэф. Спірмена = -0.397 *, $p = 0.020$). Обидві кореляції середні за силою. Також сильну негативну кореляцію шкали ПДК зі шкалою «Оптимізм» – діти (коэф. Спірмена = -0.507 **, $p = .002$)

Таблиця 3.4.

Кореляційні зв'язки шкали оптимізму дітей та шкал Т+ - Т- опитувальника

«Аналіз сімейних взаємовідносин» (батьки)

		Оптимізм - діти
Т+	коэф. Спірмена	0.408 *
	p	0.017
Т-	коэф. Спірмена	-0.397 *
	p	0.020
ПДК	коэф. Спірмена	-0.507 **
	p	0.002

Шкали Т+ та Т- взаємно обернені і така кореляція зі шкалою оптимізму свідчить про те, що існує середній за силою зв'язок між «Надмірністю вимог» і Оптимізмом (зв'язок прямий) і «Недостатністю вимог» і Оптимізмом. Така ситуація скоріше за все ілюструє те, що крайні варіанти (надмірність чи недостатність) не сприяють оптимізму дітей, оскільки в ситуації такого батьківського виховання підліткам або не вистачає підтримки і вони починають відчувати тривогу та емоційну нестабільність, або всю свою енергію змушені витратити на «боротьбу» з батьківськими вимогами та агресивну поведінку, спричинену нав'язаними надмірними вимогами.

Таку саму тенденцію ілюструє обернена кореляція шкали ПДК та Оптимізму. Швидше за все, підлітку, який не отримав від батьків відповідної підтримки та прийняття свого дорослішання та самостійності, а відчуває надмірну турботу та хвилювання «як за маленьким», не дуже просто буде зберігати оптимістичний настрій, вірити в свої сили та успіх.

Між шкалами «Активності та оптимізму» батьків та їх дітей не було встановлено жодного зв'язку. (див. Додаток 4)

Ми шукали також кореляційні зв'язки шкал обраних методик з результатами збору анкетних даних.

Не було встановлено кореляції між віком матері/батька та стилями виховання.(див. Додаток 5)

Не було встановлено також кореляцій між віком дитини та шкалами методики «Дослідження вольової саморегуляції».(див. Додаток 6)

З цього можемо зробити висновок, що при дослідженні нашої вибірки немає зв'язку між віком та стилями, що батьки використовують у вихованні своїх дітей. Також, ми виявили що вольові якості підлітків також не залежать від їх віку. Можемо припустити, що батьки не залежно від віку, а в силу своїх життєвих переконань під час виховання підлітків використовують та поєднують різні стилі та прийоми, що мають безпосередній вплив на їхніх дітей. В той самий час такі якості підлітків, як впевненість у собі, емоційна стійкість, діяльність та працездатність не показують залежності від віку, тому що, швидше за все підлітки незалежно від віку, отримуючи підтримку та прийняття від батьків, будуть демонструвати ці якості на досить високому рівні.

3.3. Практичні рекомендації

Провівши наше емпіричне дослідження, ми виявили деякі закономірності, що стосуються вольових якостей підлітка та чинників в сімейному вихованні, які на них впливають.

На нашу думку, труднощі, що виникають при вихованні підлітка мають досить логічні причини: батьки, зазвичай не бувають готовими до змін в поведінці своєї дитини і продовжують сімейні взаємовідносини на попередніх умовах – батьки приймають рішення, діти, в силу недостатності навиків відповідальності та самостійності, батьківським рішенням підкоряються. Це, в свою чергу, призводить до внутрішньо сімейного протистояння, бо учасники взаємодії лишаються тими самими, але діти, ставши підлітками змінилися і вимагають іншого ставлення до себе. Завдання, перед яким стоїть уся сім'я в такому випадку можна було би умовно

назвати «переглядом умов договору», якщо розглядати батьків та дітей-підлітків сторонами, що стоять перед необхідністю створити новий вид стосунків та співпраці.

Основним завданням батьків, що мають в своїй сім'ї дітей будь-якого віку є прояв цікавості до процесів, які характерні для різного віку дітей. Таким чином зміни, що готує для них підлітковий вік власної дитини не стануть неприємним сюрпризом. Проте, враховуючи високу динаміку життя в сучасному світі та труднощі, які спіткають дорослих зараз, можна передбачити що вивчення питання підліткових змін може залишатися поза увагою батьків. У такому випадку найкращим виходом, на нашу думку, було би організація кількох сесій з підлітковим психологом консультантом для того, щоб попередити проблему, а не вирішувати її вже постфактум. Це допомогло би врахувати особливості кожного окремого сімейного випадку окремо.

Якщо брати до уваги завдання та результати нашого дослідження, можемо сформулювати деякі рекомендації для батьків, враховуючи їх зацікавленість в формуванні свої дітей-підлітків як дорослих, відповідальних особистостей з високими вольовими якостями.

1. Проявляйте інтерес

Не дивлячись на те, що підліток усією своєю поведінкою може показувати батькам свою байдужість до думки дорослих, намагається сам стати автором, на його думку, дорослих вчинків, його інтереси під час дорослішання можуть змінитися, порівняно з дитячим віком. Цікавість батьків та їх прийняття може суттєво допомогти підліткам стати впевненішими у собі, відчути небайдужість батьків та зрозуміти, що вони (підлітки) мають право на початок сепараційних процесів, проте завжди матимуть підтримку значущих дорослих. Батькам варто зрозуміти: підлітки, що ще вчора були дітьми, роблять щось нове не тому, що хочуть створити протиріччя з батьками, а тому, що хочуть розпочати свій новий шлях, отримати власний досвід. Цей шлях буде набагато важчим без батьківського розуміння та підтримки.

2. Зберігайте заборони та обмеження в балансі з самостійністю

Ця рекомендація має в собі кілька цілей:

- не дивлячись на вдавану дорослість, підліткові страшно робити нові кроки, тому що він не має досвіду особистої відповідальності за власні дії або бездіяльність;
- маючи правила та заборони, підліток таким чином отримує власну «систему координат», він/вона таким чином отримує опору, яка стає важливим фундаментом для його спроб, помилок та нового досвіду. Не маючи таких «маячків», підліток може легко піддаватися зовнішньому впливові, його/її подальший розвиток матиме ознаки хаосу та може призвести до появи додаткової тривожності та страху в процесі діяльності;
- дорослі в своєму житті змушені підкорятися багатьом правилам та законам, які створило для них суспільство, держава чи організація, де відбувається діяльність кожного індивіда. Не маючи досвіду виконання правил, заборон та настанов у підлітка не зможе в достатній мірі сформуватися навик діяльності, враховуючи цей зовнішній фактор. Така ситуація може призвести до появи супротиву та імпульсивності в дорослому житті вже молодій людини, завданням якої стають інші процеси, як то вибір професії, формування власного самостійного економічного становища тощо, коли потрібні витримка, воля та терпіння. Крім того, як вже зазначалося раніше, маючи навик протистояння зовнішньому (правилам, заборонам та настановам батьків), підліток згодом переносить такий навик на «внутрішній фронт», тобто вчиться боротися з власною невідповідальністю, лінню, імпульсивністю, а виходить, формує в собі справжні вольові якості;
- маючи чітко сформовані основні домовленості з підлітком про поведінку та відповідальність в той же час, варто відпускати по тихеньку його/її у «вільне плавання». Продовжуючи опікати «дитину», батьки не зможуть створити нічого крім «тепличних» умов, а така ситуація ніяк не сприятиме формуванню вольових якостей. Не помітивши дорослого підлітка в своїй сім'ї, не перестаючи продукувати в ньому/ній дитячі якості, батьки роблять своїй дитині «ведмежу послугу», адже таким чином вони дають їй зрозуміти, що сумніваються в її можливостях, підкреслюють невпевненість в собі,

додають страху перед новим та не допомагають не здаватися перед труднощами;

3. Майте терпіння

Як згадувалося вище, для підліткового віку характерні фізіологічні зміни, глобальні зміни в розвитку головного мозку. В зв'язку з цим суттєві відмінності виявляються і в поведінці дитини-підлітка. Батькам слід пам'ятати, що підлітки дуже часто стають емоційними, грубими, непередбачуваними, імпульсивними. Все це пов'язане в першу чергу з гормональним розвитком, зі змінами в нижніх відділах мозку та в лімбічній системі. Варто враховувати це, перш ніж різко реагувати на непередбачувану поведінку, слід дати можливість своїй підростаючій дитині самостійно зрозуміти хибність своїх вчинків та дати можливість «охолонути», без надмірних санкцій.

Крім того, батькам варто пам'ятати, що вони можуть зіткнутися з великою кількістю обезцінювання та розчарування в них підлітком. Це процес також є природним для цього віку, бо вийшовши на зовнішні «орбіти» сімейної системи та занурюючись в групові процеси груп однолітків, підліток може зіткнутися з новим досвідом, який його вразить, який може бути ідеалізованим та імпульсивно обезцінить всі зусилля, що створили батьки в рамках сім'ї.

Батькам варто не забувати, що «творче освоєння світу» підлітка пов'язане з перевіркою «на міцність» створених цінностей та пошуку нових альтернативних шляхів, а інколи, навіть, «винайдення велосипеда». Проте тут варто не забувати, що всі великі винаходи та відкриття в переважній кількості з'явилися за авторства людей, які не побоялися виявити альтернативний шлях та наполягти на його реалізації.

Тому терпіння та перебування поряд з підлітком, що виборює свій власний шлях та місце під сонцем – надважливе завдання батьків в цей період розвитку їхньої дитини.

4. Виступайте єдиним фронтом

Для того, щоб уникнути ситуації розщеплення у підлітка, для якого батьки – це, по суті, єдиний механізм для продукування почуттів, емоцій, правил, настанов, підтримки, мамі й татові (або іншим значущим дорослим) в критичних ситуаціях варто

виступати з єдиною позицією. Інколи для цього потрібно навіть винести окреме спільне рішення без присутності дитини, після донесення якого підліток не матиме необхідності примати чиюсь сторону, матиме впевненість в тому, що єдина позиція батьків може дати йому такої самої сили єдину підтримку. Знаючи, що батьки діють спільно, дитина-підліток не буде поставлена в ситуацію коли треба вибрати чиюсь позицію і не матиме можливості втекти «під чиєсь крильце». Ситуація єдиного фронту також сприятиме зменшенню тривожності в підлітка та більшій визначеності при формуванні подальшого досвіду.

5. Зберігайте оптимізм, любіть своїх дітей безумовно

Результати нашого дослідження показали, що діти, які мають високий рівень оптимізму – мають високі вольові якості. Наше дослідження не мало завданням визначити причинно-наслідкові зв'язки, проте очевидно, що створення оптимістичної атмосфери в сім'ї позитивно впливає на настрій, на впевненість у собі, на загальне сприйняття життя. Крім того, якщо підліток з усіма своїми природними змінами, помилками та новим досвідом знаходитиме у батьків підтримку, любов і прийняття, він обов'язково матиме сили та бажання боротися далі в дорослому житті, яке має багато труднощів але в той же час таке бажане і омріяне.

Висновки до розділу 3

Отже, провівши опитування наших досліджуваних батьків і їхніх дітей підлітків, ми виявили багато цікавих закономірностей та прийшли до деяких висновків, сформулювали рекомендації.

1. Дослідивши вибірку із 70 чоловік (35 батьків та 35 підлітків), ми можемо прийти до висновку, що гіперпротекція, як стиль виховання серед нашої вибірки перевищила діагностичні значення у двох досліджуваних, ще троє наблизилися до діагностичних значень, а не перевищили їх. В той же час, серед 35 підлітків було визначено 16 чоловік з високим рівнем загальної вольової саморегуляції. Це може свідчити про те, що для того, щоб виявити непоодинокі, а більш часті випадки гіперпротекції та дослідити їх, потрібне дослідження більшої вибірки.

2. Ми виявили, що показник, що ілюструє стиль виховання серед батьків «Недостатність вимог і заборон» серед підлітків виявив аж 11 представників з високими вольовими якостями, що може свідчити, що на вольову саморегуляцію впливає стиль виховання, що передбачає «Недостатність вимог і заборон» (З-), тобто чим вищий рівень цього показника тим вища вольова саморегуляція. Тобто, коли на розсуд підлітка передається відповідальність за деякі сфери його життя, його вольова саморегуляція в такому випадку є вищою. Що стосується оберненого показника «Надмірність вимог і заборон» (З+), то ця шкала відповідно негативно корелює з загальною шкалою вольової саморегуляції. Тобто, можемо припустити, що типові застороги та страхи батьків відбиваючи їх хвилювання перед будь-яким проявом самостійності дитини негативно впливають на самовладнання і внутрішній спокій підлітка;
3. Дякуючи кореляційному аналізу результатів опитувань «Аналіз сімейних взаємовідносин», «Загальної шкали вольової саморегуляції», «Шкали оптимізму і активності», нам вдалося виявити багато кореляційних зв'язків між шкалами цих опитувальників на нашій вибірці:
- Ми виявили те, що гіперпротекція (Г+) негативно впливає на вольові якості підлітків, тобто виявляючи надмірну турботу та хвилювання за дитину-підлітка, батьки створюють ситуацію коли їм (підліткам) немає необхідності робити якісь вольові зусилля задля подолання труднощів;
 - Цікаві висновки кореляції шкал Т+ («Надмірність вимог») і Т- («Недостатність вимог») із «Загальним рівнем вольової саморегуляції» та шкалою «Оптимізму» у дітей. Виявлені залежності можуть свідчити про те, що підліткам необхідна наявність вимог та правил, для того щоб виховувати вольові якості, а їх відсутність на вольову регуляцію підлітка впливає негативно. Крім того, кореляційний аналіз показав, що наявність вимог позитивно впливає на оптимізм підлітків;
 - В результаті дослідження ми також знайшли обернену залежність шкал «Переваги в підлітку дитячих якостей» та «Загальної вольової

саморегуляції». Це може означати, що стимулювання розвитку психічного інфантилізму батьками негативно впливає на підліткову саморегуляцію та самовладнання. Також через ще одну кореляцію шкали ПДК можемо сказати, що прагнення батьків ігнорувати дорослішання дітей, стимулювання в них дитячих якостей негативно впливає на рівень оптимізму підлітків;

- Також цікаво було виявити кореляцію всередині дослідження характерологічних особливостей підлітків. Було знайдено сильний позитивний зв'язок між шкалою «Оптимізму» опитувальників AOS та шкалою «Вольової саморегуляції» у підлітків;

4. На основі проведеного дослідження, ми сформуваємо деякі практичні рекомендації для батьків підлітків, для того щоб полегшити їм процес перебудови сімейних стосунків під час дорослішання їхніх дітей. Серед них зокрема: проявляння інтересу до життя підлітка, наявність балансу вимог та заборон поряд з появою самостійності дитини, наявність терпіння в батьків, виступ єдиним фронтом, збереження оптимізму та безумовної любові.

ВИСНОВКИ

В дипломній роботі висвітлена проблема вивчення особливостей формування вольових якостей в умовах різних стилів батьківського виховання. Здійснено теоретичний та методологічний аналіз досліджуваної проблеми, проведене емпіричне дослідження особливостей формування вольових якостей в умовах різних стилів батьківського виховання.

Проаналізувавши наукову психологічну літературу з проблеми впливу сімейних стилів виховання на розвиток вольових якостей підлітків, ми змогли переконатися, що деякі стилі сімейного виховання сприяють розвитку вольових якостей підлітків, а деякі їм заважають.

Ми припускали, що стиль сімейного виховання відображає не тільки батьківські особистісні особливості, їх позиції, а й суттєво впливає на особистість дитини. Від того який стиль сімейного виховання буде застосовуватися в родині, залежить розвиток дитини, формування у неї тих чи інших рис характеру, моделей поведінки, особливостей взаємин з батьками та оточуючими. Крім того, ми дослідили можливі причини патологічного впливу на підлітків стилю виховання, що використовують їхні батьки.

Здійснення методологічного аналізу дозволило нам підібрати найефективніші методи, що спрямовані на вивчення особливостей формування вольових якостей. При розробці дизайну дослідження ми звернули особливу увагу на методики: «Аналіз сімейних взаємовідносин» (АСВ) Є.Г.Ейдемільера, методику «Дослідження вольової саморегуляції» А.В.Зверькова, А.Є.Ейдмана та використали їх для опитування досліджуваних. Додатково для батьків і дітей використовувалася адаптація методики «Шкала оптимізму и активності AOS» за авторства І.С.Шуллера та А.Л. Комуніані (адаптована російськомовна версія Н. Водоп'янової та М.Штейна).

Використання вищеперахованих діагностичних інструментів, дало змогу дослідити особливості формування вольових якостей в умовах різних стилів батьківського виховання, а також дослідити інші фактори, які впливають на рівень вольової саморегуляції підлітка.

В результаті проведеного дослідження, ми отримали результати, що рівень гіперпротекції впливає на рівень розвитку вольової саморегуляції підлітків, адже виявилось, що гіперпротекція, вагома частина стилю виховання має обернену кореляцію з рівнем вольової саморегуляції підлітків.

Крім того, як з'ясувалося в процесі кореляційного аналізу, вимоги та заборони, їх надмірність чи недостатність також мають важливе значення в процесі формування вольових якостей у підлітків.

Отже, можемо зробити висновок про те, що вплив батьківської гіперпротекції та надмірності вимог і заборон на формування вольових якостей існує, та має характерні особливості прояву. Також деякі інші особливості виховання мають як позитивний, так і негативний вплив. Враховуючи практичну значущість роботи, можемо зробити висновок про те, що батькам варто рекомендувати уникати крайніх форм протекції, заборон, інфантилізації, надмірності вимог для того, щоб в підлітковому віці їхня дитина мала можливість гармонійного розвитку та отримувала деякі елементи свободи для подальшого формування вольової поведінки.

Процес дорослішання підлітка в сім'ї не має здаватися нікчемним! Цій ситуації має приділятися увага батьків, їх підтримка. Не дивлячись на зміну формату стосунків батьки мають розуміти, що процес дорослішання і, як наслідок – поява в сім'ї індивідуума, який готовий діяти більш самостійно та нести за цю діяльність відповідальність – це важкий, проте надважливий шлях, який призведе до формування сформованої особистості з високими вольовими якостями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аналіз мотиваційного процесу з позиції системного підходу [Електронний ресурс] / Т. В. Пупцева // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної АПН України. Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2012. – Т. 24, ч. 5. – С. 153-160. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/pzpp_2012_24_5_19.pdf
2. *Ейдеміллер Е.Г.* Методи сімейної діагностики в психотерапії. – М. – СПб.: Фоліум, 1996. – 143 с.
3. *Ейдеміллер Е.Г.* Сімейна психотерапія – Л.: Медицина, 1990. – 192с.
4. *Ільїн Є.П.* Психологія волі.-СПб., 2000. С.-114.
5. *Божович Л.І.* Розвиток мотивів навчання у школярів /Л.І. Божович, Н.Г. Морозова, Л.С. Славіна. – М., 1992. – 110 с.
6. *Боднарчук О. І.* Психологія сім'ї: курс лекцій / О. І. Боднарчук. – К.: МАУП, 2001. – 96 с.
7. *Боровкова М.Г., Николаева Л.А., Петрова Е.С., Разбуріна Е.А., Исаева Н.Ю.* РОДИТЕЛИ И ДЕТИ: МОДЕЛИ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ // Современные проблемы науки и образования. – 2020. – № 2.; URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=29714> (дата обращения: 15.10.2021).
8. *Васильева И.И.* личностное развитие подростка [Електронний ресурс] // [Режим доступу: <http://gmpmpk.ru/helpparents/93-lichnostnoe-razvitie-podrostka>]
9. *Висоцький О.І.* Вольова активність школярів і методії вивчення.-Рязань, 1979.- С.9.
10. *Выготский Л.С.* Проблема возраста // Собр. Соч.: в 6 т. – М., 1984.
11. *Дружинин В.Н.* Психология семьи. – СПб.: Питер. 2006. – 176 с.
12. *Дубровина И.В.* Формирование личности в переходный период: от подросткового к юношескому возрасту. – М., 1987.
13. *Заброцький М.М.* Основи вікової психології. Навчальний посібник. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2006. – с. 110.

14. *Завязкіна Н.В., Поликова С.Г.* Методичні рекомендації з написання та оформлення кваліфікаційних (магістерських робіт) – К.: Київський інститут сучасної психології та психотерапії, 2020 – 31с.
15. *Захарова Е.И.* Особенности детско-родительских отношений матерей с детьми подростковогоуусловиях позднего материнства [Электронный ресурс] // Психологическая наука и образование/psyedu.ru. 2014. Т. 6. № 4. URL: <http://psyedu.ru/journal/2014/4/Zakharova>
16. *Зимин П.П.* Воля и её воспитание у подростков.-Ташкент, 1985.-с.47
17. *Зинько Е.В.* Особенности устойчивой и неустойчивой самооценки / Е.В.Зинько // Вестник Московскогоуон-та. Серия 14. Психология .–2005 . - №3 (июль –сент.). – с.35 – 49.
18. *Котова С.В.* Дослідження особливостей дитячо-батьківських відносин. – Красноярськ., 2003.
19. *Карабанова О. А.* Психология семейных отношений и основы семейного консультирования. М. :Гардарики, 2005
20. *Кон И.С.* Психология старшеклассника. М., 1980.
21. *Крайг Г.* Психология развития. СПб.: Питер, 2000. 992с.
22. *Леонова І.М.* Аналіз дитячо-батьківських стосунків підлітків школи інтернату [Електронний ресурс] // [Режим доступу: http://www.socd.univ.kiev.ua/sites/default/files/library/elopen/actprob16_133-142.pdf]
23. *Лукашевич М. П., Семігіна Т. В.* Соціальна робота (теорія і практика): підручник для вузів. - К.: Каравела, 2009. - 368 с.
24. *Миславський Ю.А.* «Саморегуляція і активність особистості в юнацькому віці» - М., Педагогіка, 1991.
25. *Платонов К.К.* Короткий словник системи психологічних понять.-М., 1984. – С.-62.
26. Психотерапия детей и подростков. *Ред. Х.Ремимидт. М., 2000.*
27. *Райс Ф.* Психология підліткового та юнацького віку. -С-Пб., 1999.
28. *Рубинштейн С.Л.* Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб., 2003. – 320 с.
29. *Смирнова Є.О.* Розвиток волі і довільності в ранньому та дошкільному віці.

М. ; Воронеж, 1998.

30. *Столин В.В.* Семья как объект психологической диагностики // Семья и формирования личности. – М.: Просвещение, 1979. – 78 с.

31. *Фельдштейн Д. И.* «Психологические аспекты изучения современного подростка». Вопросы психологии, 1985, № 1.

32. *Фельдштейн Д. И.* «Психологические проблемы общественно-полезной деятельности как условие формирования личности подростка». Вопросы психологии, 1980, № 4.

33. *Фельдштейн Д.И.* Психология развивающейся личности. – М., 1996.

34. *Цукерман Г.А.* Психология саморазвития: задача для подростков и их педагогов. М.; Рига, 1995.

35. *Эльконин Д.Б.* К проблеме периодизации психологического развития в детском возрасте // Вопр. Психол. 1971. № 4.

36. *Эльконин Д.Б. и Драгунова Т.В.* – Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков – М. 1967

37. *Элкин Д.* Эрик Эриксон и восемь стадий человеческой жизни / Эриксон Э. Детство и общество. — Изд. 2-е, перераб. и доп. / Пер. с англ. — СПб.: 1996.

ДОДАТКИ

Додаток 1. Опитувальник «Аналіз сімейних взаємовідносин»

Читайте по черзі твердження опитувальника. Якщо ви взагалі згодні, то дайте ствердну відповідь, якщо взагалі не згодні – дайте негативну відповідь. Якщо важко відповісти – ставте «не знаю». В опитувальнику немає правильних та неправильних відповідей. Відповідайте як самі думаєте.

Опитувальник для батьків підлітків у віці від 11 до 21 років.

1. Все, что я делаю, я делаю ради моего сына (дочери).
2. У меня часто не хватает времени позаниматься с сыном (дочерью) чем-нибудь интересным – куда-нибудь пойти вместе, поговорить подольше о чем-нибудь интересном.
3. Мне приходится разрешать моему ребенку такие вещи, которых не разрешают многие другие родители.
4. Не люблю, когда сын (дочь) приходит ко мне с вопросами. Лучше, чтобы догадался сам (сама).
5. Наш ребенок имеет больше обязанностей, чем большинство его товарищей.
6. Моего сына (дочь) очень трудно заставить что-нибудь сделать по дому.
7. Всегда лучше, если дети не думают о том, правильны ли взгляды их родителей.
8. Мой сын (дочь) возвращается вечером тогда, когда хочет.
9. Если хочешь, чтобы твой сын (дочь) стал человеком, не оставляй безнаказанным ни одного его (ее) плохого поступка.
10. Если только возможно, стараюсь не наказывать сына (дочь).
11. Когда я в хорошем настроении, нередко прощаю своему сыну (дочери) то, за что в другое время наказал бы.
12. Я люблю своего сына (дочь) больше, чем люблю (любила) супруга.
13. Младшие дети мне нравятся больше, чем старшие.
14. Если мой сын (дочь) подолгу упрямится или злится, у меня бывает чувство, что я поступил(а) по отношению к нему (ней) неправильно.
15. У нас долго не было ребенка, хотя мы его очень ждали.

16. Общение с детьми в общем-то утомительное дело.
17. У моего сына есть некоторые качества, которые выводят меня из себя.
18. Воспитание моего сына (дочери) шло бы гораздо лучше, если бы мой муж не мешал бы мне.
19. Большинство мужчин легкомысленнее, чем женщины.
20. Большинство женщин легкомысленнее, чем мужчины.
21. Мой сын (дочь) для меня самое главное в жизни.
22. Часто бывает, что я не знаю, что делает в данный момент мой сын (дочь).
23. Стараюсь купить своему сыну (дочери) такую одежду, какую он сам(а) хочет, даже если она дорогая.
24. Мой сын (дочь) непонятлив(а). Легче самому два раза сделать, чем один раз объяснить ему (ей).
25. Моему сыну (дочери) нередко приходится (или приходилось раньше) присматривать за младшим братом (сестрой).
26. Нередко бывает так: напоминаю, напоминаю сыну (дочери) сделать что-нибудь, а потом плюну и сделаю сам(а).
27. Родители ни в коем случае не должны допускать, чтобы дети подмечали их слабости и недостатки.
28. Мой сын (дочь) сам(а) решает, с кем ему (ей) играть.
29. Дети должны не только любить своих родителей, но и бояться их.
30. Я очень редко ругаю сына (дочь).
31. В нашей строгости к сыну (дочери) бывают большие колебания. Иногда мы очень строги, а иногда все разрешаем.
32. Мы с сыном понимаем друг друга лучше, чем мы с мужем.
33. Меня огорчает, что мой сын (дочь) слишком быстро становится взрослым.
34. Если ребенок упрямится, потому что плохо себя чувствует, лучше всего сделать так, как он хочет.
35. Мой ребенок рос слабым и болезненным.
36. Если бы у меня не было детей, я бы добился (добилась) в жизни гораздо большего.

37. У моего сына (дочери) есть слабости, которые не исправляются, хотя я упорно с ними борюсь.
38. Нередко бывает, что когда я наказываю моего сына (дочь), мой муж (жена) тут же начинает упрекать меня в излишней строгости и утешать его.
39. Мужчины более склонны к супружеской измене, чем женщины.
40. Женщины более склонны к супружеской измене, чем мужчины.
41. Заботы о сыне (дочери) занимают большую часть моего времени.
42. Мне много раз пришлось пропустить родительское собрание.
43. Стараюсь купить ему (ей) все то, что он (она) хочет, даже если это стоит дорого.
44. Если подольше побыть в обществе моего сына (дочери), можно сильно устать.
45. Мне много раз приходилось поручать моему сыну (дочери) важные и трудные дела.
46. На моего сына (дочь) нельзя положиться в серьезном деле.
47. Главное, чему родители могут научить своих детей – это слушаться.
48. Мой сын сам решает, курить ему или нет.
49. Чем строже родители к ребенку, тем лучше для него.
50. По характеру я – мягкий человек.
51. Если моему сыну (дочери) что-то от меня нужно, он(а) старается выбрать момент, когда я в хорошем настроении.
52. Когда я думаю о том, что когда-нибудь мой сын (дочь) вырастет и я буду ему (ей) не нужна, у меня портится настроение.
53. Чем старше дети, тем труднее иметь с ними дело.
54. Чаще всего упрямство ребенка бывает вызвано тем, что родители не умеют к нему подойти.
55. Я постоянно переживаю за здоровье сына (дочери).
56. Если бы у меня не было детей, мое здоровье было бы гораздо лучше.
57. Некоторые очень важные недостатки моего сына (дочери) упорно не исчезают, несмотря на все меры.
58. Мой сын (дочь) недолгоблывает моего мужа (жену).
59. Мужчина хуже умеет понимать чувства другого человека, чем женщина.

60. Женщина хуже умеет понять чувства другого человека, чем мужчина.
61. Ради моего сына (дочери) мне от многого в жизни пришлось отказаться.
62. Бывало, что я не узнавал о замечании или двойке в дневнике потому, что не посмотрел(а) дневник.
63. Я трачу на моего сына (дочь) значительно больше денег, чем на себя.
64. Не люблю, когда сын (дочь) что-то просит. Сам(а) лучше знаю, чего ему (ей) больше надо.
65. У моего сына (дочери) более трудное детство, чем у большинства его (ее) товарищей.
66. Дома мой сын (дочь) делает только то, что ему (ей), хочется, а не то, что надо.
67. Дети должны уважать родителей больше, чем всех других людей.
68. Мой сын (дочь) сам решает, на что ему тратить свои деньги.
69. Я строже отношусь к своему сыну (дочери), чем другие родители к своим.
70. От наказаний мало проку.
71. Члены нашей семьи неодинаково строги с сыном (дочерью). Одни балуют, другие, наоборот, – очень строги.
72. Мне бы хотелось, чтобы мой сын (дочь) не любил никого, кроме меня.
73. Когда мой сын (дочь) был маленький, он(а) мне нравился больше, чем теперь.
74. Часто я не знаю, как правильно поступить с моим сыном (дочерью).
75. В связи с плохим здоровьем сына (дочери) нам приходилось в детстве многое позволять ему.
76. Воспитание детей — тяжелый и неблагодарный труд. Им отдаешь все, а взамен не получаешь ничего.
77. С моим сыном (дочерью) мало помогает доброе слово. Единственное, что на него действует – это постоянные строгие наказания.
78. Мой муж (жена) старается настроить сына (дочь) против меня.
79. Мужчины чаще, чем женщины, действуют безрассудно, не обдумав последствий.
80. Женщины чаще, чем мужчины, действуют безрассудно, не обдумав последствий.
81. Я все время думаю о моем сыне (дочери), о его делах, здоровье и т.д.
82. Нередко мне приходится (или приходилось) подписываться в дневнике за

несколько недель сразу.

83. Мой сын (дочь) умеет добиться от меня того, чего он хочет.

84. Мне больше нравятся тихие и спокойные дети.

85. Мой сын (дочь) много помогает мне (дома, на работе).

86. У моего сына (дочери) мало обязанностей по дому.

87. Даже если дети уверены, что родители неправы, они должны делать так, как говорят родители.

88. Выходя из дома, мой сын (дочь) редко говорит, куда он идет.

89. Бывают случаи, когда лучшее наказание – ремень.

90. Многие недостатки в поведении моего сына (дочери) прошли сами собой с возрастом.

91. Когда наш сын (дочь) что-то натворит, мы боремся за него (нее). Если все тихо, мы опять оставляем его (ее) в покое.

92. Если бы мой сын не был бы моим сыном, а я была бы помоложе, то я наверняка в него влюбилась.

93. Мне интереснее говорить с маленькими детьми, чем с большими.

94. В недостатках моего сына (дочери) виноват(а) я сам(а), потому что не умел(а) его (ее) воспитывать.

95. Только благодаря нашим огромным усилиям сын (дочь) остался жив.

96. Нередко завидую тем, кто живет без детей.

97. Если предоставить моему сыну (дочери) свободу, он(а) немедленно использует это во вред себе или окружающим.

98. Нередко бывает, что если я говорю сыну (дочери) одно, то муж (жена) специально говорит наоборот.

99. Мужчины чаще, чем женщины, думают только о себе.

100. Женщины чаще, чем мужчины, думают только о себе.

101. Я трачу на сына (дочь) больше сил и времени, чем на себя.

102. Я довольно мало знаю о делах сына (дочери).

103. Желание моего сына (дочери) — для меня закон.

104. Когда мой сын был маленьким, он очень любил спать со мной.

105. У моего сына (дочери) плохой желудок.
106. Родители нужны ребенку лишь пока он не вырос. Потом он все реже вспоминает о них.
107. Ради сына (дочери) я пошел (пошла) бы на любую жертву.
108. Моему сыну (дочери) нужно уделять значительно больше времени, чем я могу.
109. Мой сын (дочь) умеет быть таким милым, что я ему (ей) все прощаю.
110. Мне бы хотелось, чтобы сын женился попозже, после 30 лет.
111. Руки и ноги моего сына (дочери) часто бывают очень холодными.
112. Большинство детей – маленькие эгоисты. Они совсем не думают о здоровье и чувствах своих родителей.
113. Если не отдавать моему сыну (дочери) все время и силы, то все может плохо кончиться.
114. Когда все благополучно, я меньше всего интересуюсь делами сына (дочери).
115. Мне очень трудно сказать своему ребенку "Нет".
116. Меня огорчает, что мой сын (дочь) все менее нуждается во мне.
117. Здоровье моего сына (дочери) хуже, чем у большинства его сверстников.
118. Многие дети испытывают слишком мало благодарности по отношению к родителям.
119. Мой сын (дочь) не может обходиться без моей постоянной помощи.
120. Большую часть своего свободного времени сын (дочь) проводит вне дома.
121. У моего сына (дочери) очень много времени на развлечения.
122. Кроме моего сына мне больше никто на свете не нужен.
123. У моего сына (дочери) прерывистый и беспокойный сон.
124. Нередко думаю, что слишком рано женился (вышла замуж).
125. Все, чему научился мой ребенок к настоящему моменту (в учебе, работе или другом), он добился только благодаря моей постоянной помощи.
126. Делами сына (дочери) в основном занимается мой муж (жена).
127. Кончив уроки (или придя домой с работы), мой сын (дочь) занимается тем, что ему нравится.
128. Когда я вижу или представляю сына с девушкой, у меня портится настроение.

129. Мой сын (дочь) часто болеет.

130. Семья не помогает, а осложняет мою жизнь.

Ключ до обробки результатів

№									Шкала	Діагн. зн.
1		21		41		61		81	Г+	7
2		22		42		62		82	Г-	8
3		23		43		63		83	У+	8
4		24		44		64		84	У-	4
5		25		45		65		85	Т+	4
6		26		46		66		86	Т-	4
7		27		47		67		87	З+	4
8		28		48		68		88	З-	3
9		29		49		69		89	С+	4
10		30		50		70		90	С-	4
11		31		51		71		91	Н	5
12		32		52		72		92	РРЧ	6
13		33		53		73		93	ПДК	4
14		34		54		74		94	ВН	5
15		35		55		75		95	ФУ	6
16		36		56		76		96	НРЧ	7
17		37		57		77		97	ПНК	4
18		38		58		78		98	ВК	4
19		39		59		79		99	ПЖК	4
20		40		60		80		100	ПМК	4
101		107		113		119		125	Г+	
102		108		114		120		126	Г-	
103		109		115		121		127	У+	
104		110		116		122		128	РРЧ	
105		111		117		123		129	ФУ	
106		112		118		124		130	НРЧ	

Додаток 2. «Дослідження вольової саморегуляції» А.В.Зверькова, А.Є.Ейдмана
(російськомовна версія)

Визначається величина індексів вольової саморегуляції по пунктах загальної шкали (В) та індексів по субшкалах «Настійливість» (Н) та «Самовладнання» (С).

Опитувальник «Дослідження вольової саморегуляції»

1. Если что-то не клеится, у меня нередко появляется желание бросить это дело
2. Я не отказываюсь от своих планов и дел, даже если приходится выбирать между ними и приятной компанией
3. При необходимости мне нетрудно сдержать вспышку гнева
4. Обычно я сохраняю спокойствие в ожидании опаздывающего к назначенному времени приятеля.
5. Меня трудно отвлечь от начатой работы.
6. Меня сильно выбивает из колеи физическая боль.
7. Я всегда стараюсь выслушать собеседника, не перебивая, даже если не терпится ему возразить.
8. Я всегда «гну» свою линию.
9. Если надо, я могу не спать ночь напролет (например, работа, дежурстве) и весь следующий день быть в «хорошей форме».
10. Мои планы слишком часто перечеркиваются внешними обстоятельствами.
11. Я считаю себя терпеливым человеком.
12. Не так-то просто мне заставить себя хладнокровно наблюдать волнующее зрелище.
13. Мне редко удается заставить себя продолжать работу после серии обидных неудач.
14. Если я отношусь к кому-то плохо, мне трудно скрывать свою неприязнь к нему.
15. При необходимости я могу заниматься своим делом в неудобной и неподходящей обстановке.
16. Мне сильно осложняет работу сознание того, что ее необходимо во что бы то ни стало сделать к определенному сроку.
17. Считаю себя решительным человеком.
18. С физической усталостью я справляюсь легче, чем другие.

19. Лучше подождать только что ушедший лифт, чем подниматься по лестнице.
20. Испортить мне настроение не так-то просто.
21. Иногда какой-то пустяк овладевает моими мыслями, не дает покоя, и я никак не могу от него отделаться.
22. Мне труднее сосредоточиться на задании или работе, чем другим.
23. Переспорить меня трудно.
24. Я всегда стремлюсь довести начатое дело до конца.
25. Меня легко отвлечь от дел.
26. Я замечаю иногда, что пытаюсь добиться своего наперекор объективным обстоятельствам.
27. Люди порой завидуют моему терпению и дотошности.
28. Мне трудно сохранить спокойствие в стрессовой ситуации.
29. Я замечаю, что во время монотонной работы невольно начинаю изменять способ действия, даже если это порой приводит к ухудшению результатов.
30. Меня обычно сильно раздражает, когда «перед носом» захлопываются двери уходящего транспорта или лифта.

Ключ підрахунку індексів вольової саморегуляції

Загальна шкала: 1-, 2+, 3+, 4+, 5+, 6-, 7+, 9+, 10-, 11+, 13-, 14-, 16-, 17+, 18+, 20+, 21-, 22-, 24+, 25-, 27+, 28-, 29-, 30-

«Настійливість»: 1-, 2+, 5+, 6-, 9+, 10-, 11+, 13-, 16-, 17+, 18+, 20+, 22-, 24+, 25-, 27+

«Самовладнання»: 3+, 4+, 5+, 7+, 13-, 14-, 16-, 21-, 24+, 27+, 28-, 29-, 30-

Додаток 3. Шкала оптимізму и активності AOS за авторства І.С. Шуллера та А.Л. Комуніані (адаптована російськомовна версія за авторства Н. Водоп'янової та М.Штейна)

Дайте чи позитивну, чи негативну відповідь на наступні питання.

1. Я люблю слушать громкую музыку.
2. Я думаю, будет трудно достичь моих целей.
3. Мне нравятся ситуации с некоторой долей неопределенности, когда я не знаю, что будет со мной дальше.
4. Я люблю «бросать вызов судьбе».
5. Судьба более несправедлива ко мне, чем к другим.
6. У меня столько энергии, что я не могу даже два часа просидеть без дела.
7. Я менее счастлив, чем другие.
8. Меня раздражают осторожные люди.
9. В настоящее время невозможно верить во что-либо хорошее.
10. Мне нравится соревноваться.
11. Я легко и с удовольствием общаюсь с людьми противоположного пола.
12. Меня пугает мое будущее.
13. Я думаю, что в людях больше плохого, чем хорошего.
14. Мне нравится испытывать острые ощущения (быть в ситуациях, связанных с определенным риском).
15. У меня жизнерадостное, приподнятое настроение.

Лист відповідей

№	Ні, абсолютно не згоден	Інколи це так	Зазвичай (часто)	Так, абсолютно згоден (завжди)
1	1	2	3	4
2	1	2	3	4
3	1	2	3	4
4	1	2	3	4
5	1	2	3	4
6	1	2	3	4

7	1	2	3	4
8	1	2	3	4
9	1	2	3	4
10	1	2	3	4
11	1	2	3	4
12	1	2	3	4
13	1	2	3	4
14	1	2	3	4
15	1	2	3	4

Додаток 4. Кореляційні зв'язки «Оптимізму та активності» батьків і дітей

		«Активність» - діти	«Оптимізм» - діти
«Активність» - батьки	коэф. Спірмена	0.223	-0.106
	p	0.205	0.551
«Оптимізм» - батьки	коэф. Спірмена	-0.067	0.249
	p	0.707	0.156

Додаток 5. Кореляційні зв'язки віку батьків та стилями виховання

		Вік			Вік
Г+	коэф. Спірмена	0.050	Н	коэф. Спірмена	-0.020
	p	0.780		P	0.910
Г-	коэф. Спірмена	0.066	РРЧ	коэф. Спірмена	0.160
	p	0.710		P	0.366
У+	коэф. Спірмена	-0.114	ПДК	коэф. Спірмена	0.040
	p	0.522		P	0.823
У-	коэф. Спірмена	0.005	ВН	коэф. Спірмена	0.370

	р	0.979		Р	0.031
Т+	коэф. Спірмена	0.061	ФУ	коэф. Спірмена	0.317
	р	0.732		Р	0.068
Т-	коэф. Спірмена	-0.006	НРЧ	коэф. Спірмена	-0.014
	р	0.971		Р	0.936
З+	коэф. Спірмена	-0.005	ПНК	коэф. Спірмена	-0.022
	р	0.976		Р	0.902
З-	коэф. Спірмена	0.115	ВК	коэф. Спірмена	-0.024
	р	0.519		Р	0.894
С+	коэф. Спірмена	-0.252	ПЖК	коэф. Спірмена	0.241
	р	0.151		Р	0.170
С-	коэф. Спірмена	0.175	ПМК	коэф. Спірмена	-0.032
	р	0.322		Р	0.858

Додаток 6. Кореляційні зв'язки віку підлітків та шкалами методики «Вольової саморегуляції»

		Вік дитини
Загальна шкала вольової саморегуляції	коэф. Пірсона	0.232
	Р	0.187
Настійливість	коэф. Пірсона	0.222
	Р	0.207
Самовладання	коэф. Пірсона	0.099
	Р	0.579